GRAND ACADEMIC PORTAL (GAP) 2017

SARDAR PATEL EDUCATIONAL INSTITUTE

SARDAR PATEL SEVA TRUST

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

National Level Conference
Transdisciplinary Research in Bhartiya Gyan Parampara Exploring Indigenous Knowledge for Contemporary Global Challenges

Jointly Organized by

Sardar Patel Educational Institute, Bhaunagar

and

Gyan Adhyayan Parampara Trust - Bharat

Shri Govindbhai L. Kakadia
Chairman
Sardar Patel Seva Trust
Bhavnagar

CHIEF PATRON

It gives me immense pride and pleasure to present this publication comprising the research papers of the National Conference on Indian Knowledge System, organised under the aegis of Sardar Patel Educational Institute.

Sardar Patel Seva Trust, established in 1993, was founded with the noble vision of promoting social welfare through quality education. With this objective, the Trust established Sardar Patel Educational Institute in December 1996. Since its inception, the Institute has remained steadfast in its commitment to academic excellence, value-based education, and holistic development.

Today, the Institute offers a comprehensive educational ecosystem from KG to PG, including Gujarati and English medium co-educational schools, a girls' school, and a CBSE school. Over the years, it has consistently achieved outstanding academic results and has emerged as a premier centre for learning and skill enhancement across diverse disciplines including Science, Arts, Commerce, Management, Computer Science, and Education.

Building upon its remarkable success in school education, the Institute expanded into higher education to fulfil the aspirations of students who previously lacked access to advanced learning opportunities. Today, the institution serves the academic and professional needs of students not only from Bhavnagar but also from surrounding rural areas and neighbouring districts and states, thereby contributing meaningfully to inclusive educational growth.

The National Conference on **Indian Knowledge System**, organised in collaboration with Gyan Adhyayan Parampara Trust - Bharat, was a significant step towards fostering multidisciplinary research for sustainable development, while preserving and promoting the rich and timeless heritage of **Bharatiya Parampara** for future generations.

I am confident that this conference served as a dynamic platform for students, academicians, researchers, and experts to come together, exchange ideas, explore new perspectives, and celebrate the profound depth of Indian knowledge traditions in the modern context.

This publication stands as a tribute to Bharatiya Parampara—an enduring legacy of wisdom, values, and knowledge that continues to guide humanity, inspire generations, and illuminate the path towards a harmonious and enlightened future.

The insights and deliberations emerging from this conference will continue to resonate beyond its duration, shaping thought, inspiring action, and contributing to the ongoing journey of knowledge, innovation, and nation-building.

I extend my best wishes to all participants and contributors, hoping that their pursuit of knowledge continues to bring excellence and meaningful impact

Prof. (Dr.) J. P. Maiyani
Secretary
Sardar Patel Seva Trust
Former Vice-Chancellor
Bhakt Kavi Narsinh Mehta University

PATRON

I feel honoured and take great pleasure in welcoming you all to the National Conference on **Indian Knowledge System**, jointly organised by Sardar Patel Educational Institute and Gyan Adhyayan Parampara Trust- Bharat.

This conference serves as a vibrant platform for experts, researchers, academicians, and aspiring young minds, dedicated to exploring, sharing, and celebrating the richness of Indian traditions, values, and cultural heritage. It reflects a collective endeavor to reconnect with the profound wisdom embedded in **Bharatiya Parampara** and to reinterpret it in the context of contemporary relevance.

We were truly honored to have Honorable Shri Sunilbhai Mehta, Akhil Bharatiya Bauddhik Pramukh of Rashtriya Swayamsevak Sangh, as keynote speaker. His inspiring address added great depth and prestige to this conference. His reflections on the timeless philosophy of **"Vasudhaiva Kutumbakam**"—the world as one family—deeply resonated with all of us.

I also express my sincere gratitude to the Honourable Vice-Chancellor, Professor Dr Bharatbhai Ramanujan of Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, whose insightful address on contemporary relevance of **Indian Knowledge Systems** and the **NEP** added great value to this conference. His thoughtful perspectives and words of encouragement were highly appreciated by all present.

The conference also featured insightful plenary sessions by eminent experts on diverse themes

Professor Dr. Amrut Bharwad spoke on the Philosophical Foundation of Indian Knowledge Tradition. He emphasised that the Indian Knowledge System promotes the holistic development of an individual .

Professor Dr. T. P. Joshi spoke on the topic Science and Knowledge Tradition in India. He highlighted that ancient India achieved notable advancements across multiple scientific domains.

Professor Dr. Preeti Maiyani spoke about Ayurveda, Yoga, and the Holistic Health System. She explained that the Indian Knowledge System emphasises a holistic approach to health through the

integration of Ayurveda, Yoga, and natural healing practices, focusing on harmony between body, mind, and spirit.

Professor Dr. Ashish Jankaray Dave spoke on Economics in Indian Texts. He described Indian economics as a vast ocean encompassing all components of modern governance, and added that if the new generation becomes familiar with it, they will feel a sense of pride and develop strong economic management skills.

Professor Dr. Vasant Patel spoke on the Nature of Indian Knowledge Tradition. He stated that the Indian knowledge tradition is holistic, timeless, and rooted in integrity, offering practical life wisdom for the overall development of human beings.

Professor Dr. Mahendrabhai Nayee spoke on Indian Knowledge Tradition in Education. He explained that it is a profound and dynamic system that harmonizes intellectual inquiry with spiritual insight, guiding life toward truth, balance, and universal well-being.

Professor Dr. Jay Badiyani spoke on Management and Leadership in the Indian Context. He emphasized that the Indian Knowledge System views management and leadership as value-based, rooted in self-discipline, service, aims, collective well-being, and long-term harmony.

Their collective contributions have made this conference truly meaningful and intellectually stimulating for all participants.

We are honoured to host eminent scholars and all the distinguished experts from across India, who shared their valuable insights and visionary perspectives. More than 12 eminent speakers while over 100 young researchers and doctoral fellows from across the nation have actively participated through oral and poster presentations, both offline and online, making the conference truly vibrant, inclusive, and intellectually enriching.

I extend my heartfelt best wishes to all participants, speakers, delegates, and presenters. I sincerely hope that this conference proves to be a remarkable and enriching experience, fostering meaningful intellectual exchange and collaboration that transcends disciplinary boundaries.

With its focused emphasis on Indian Knowledge Systems, this conference aspires to be a landmark academic event, inspiring the educational community to rediscover, discuss, and disseminate the invaluable heritage of Indian knowledge traditions.

Once again, I extend a warm welcome to all delegates, invitees, and participants, wishing you a fruitful engagement and a bright and successful future ahead.

Eminent guest of the conference

Dr. Chinmay Shah,

Dean and Professor of Physiology,

Government College, Bhavnagar, Gujarat, India

Bridging Ancient Wisdom and Digital Innovation: A Review of Bhartiya Gyan Parampara in Modern Education and Research

Eminent guest of the conference

.

Subject: Bridging Ancient Wisdom & Digital Innovation — BGP in Modern Education

Sharing a quick overview of Dr. Chinmay Shah's review on integrating *Bhartiya Gyan Parampara* (BGP) with modern science and tech.

Core idea: Modern education has strong technical knowledge ("Vigyan") but often lacks integrated wisdom ("Gyan"). BGP — rooted in the Vedas and Upanishads — offers that missing holistic layer, and NEP 2020 is now pushing institutions to blend the two.

Key points:

- **Panchpadi Model** – Traditional 5-stage learning (Adhiti → Bodh → Abhyas → Prayog → Prasar), with AI/VR now being used to power the "experimentation" and "expansion" stages.
- **HRV Research** – Several studies use Heart Rate Variability to scientifically validate ancient practices:
    - *Musopathy* (raga therapy) — ragas like Bhimpalasi shown to lower BP and pain via increased parasympathetic tone.
    - *Anulom Vilom* (pranayama) — improves baroreflex sensitivity and SDNN, reducing stress response.
    - *Gayatri Havan* — MRS studies suggest GABA increases and prefrontal changes linked to calm alertness.
    - *Nature/lunar rhythms* (Sharad Purnima, forest bathing) — linked to lower cortisol and better circadian health.
- **AI + Ethics** – AI supports personalized learning (Prasar stage), balanced by human-values programs like "Tatwamasi" and wellbeing tools like "e-Kast Bin."

- **Philosophical grounding** – Draws on Karma Yoga (Gita 2.47: focus on process, not outcome) and the Isha Upanishad's call to master both Vidya (spiritual wisdom) and Avidya (material science) together.

Takeaway: This isn't anti-modernity — it's a case for "Scientific Spirituality," using physiological data to validate and modernize ancient practices, producing professionals who are technically skilled *and* ethically/mentally grounded.

Prof. Dr. T.P.Joshi

Prof. Chemistry,

Maharaja Krishnakumarsinhji University, Bhavnagar

Plenary Speaker

Science and Knowledge Traditions in Ancient India: A Personal Perspective India's knowledge traditions represent a distinctive intellectual framework in which scientific thinking evolved in close connection with life, society, and ethical values. What is today described as the Indian Knowledge System (IKS) reflects an approach where inquiry was not confined to laboratories or formal institutions, but embedded in everyday practices, philosophical reflection, and interaction with nature. This integration ensured that knowledge remained both functional and meaningful. Classical Indian literature, including the Vedas and Upanishads, presents early efforts to understand natural processes, existence, and consciousness through systematic reflection. Disciplines such as astronomy, mathematics, and medicine evolved with emphasis on observation, inference, and validation. The Gurukul system further strengthened this approach by promoting experiential learning and critical engagement. Historical evidence indicates that ancient India achieved notable advancement across multiple scientific domains. Contributions in mathematics, medicine, metallurgy, and agriculture reflect a strong empirical foundation aligned with sustainability and practical application. It is therefore essential to reassess the perception that scientific development in India is a recent phenomenon. Centers of learning such as Takshashila, Nalanda, Vallabhi, and Vikramshila illustrate a vibrant academic tradition with global engagement, whose decline resulted from historical disruptions rather than intellectual limitations. In the present era, the relevance of IKS is increasingly evident. Contemporary challenges—including environmental imbalance, health concerns, and ethical issues in technology—require approaches that go beyond purely technical solutions. The principles inherent in IKS, particularly sustainability, preventive health, and responsible living, offer valuable complementary

perspectives. From my perspective, engaging with Indian Knowledge Systems is not merely revisiting the past, but a forward-looking effort. It involves identifying enduring principles, critically evaluating them, and aligning them with modern scientific frameworks to develop knowledge that is sustainable, inclusive, and socially relevant.

Department of Chemistry, Mahatma Gandhi campus, M.K. Bhavnagar University, Bhavnagar-364002, GujaratEmail: tpj@mkbhavuni.edu.in ; tejas2709@gmail.com DST-FIST, Sponsored, Department of Chemistry Dr. Tejas Pradyuman Joshi Professor of Chemistry, CoE (OSD) Prof. Tejas. P. Joshi

Indian Knowledge Systems in Business: A Civilizational Perspective on Management

Prof. (Dr.) J. M. Badiyani

Professor,

Department of Business Administration,

Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,

Bhavnagar, Gujarat, India.

M.: 9426460369

Plenary Speaker

Understanding business in India requires moving beyond the assumption that markets operate purely on transactional and profit-driven logic. In practice, Indian economic life reflects a deeper, socially embedded system in which relationships, trust, ethical expectations, and long-term orientation play a decisive role. What appears, on the surface, to be informal or unstructured behaviour—such as extending credit based on familiarity or prioritizing reputation over immediate gain—is, in fact, rooted in a long-standing civilizational framework.

Indian Knowledge Systems offer a view through which this reality becomes intelligible. They present knowledge not as abstract theory, but as a lived and integrated understanding of life, society, and economic activity. Within this framework, business is not treated as an isolated domain; it is connected with ethics, social responsibility, and human behaviour. Economic decisions are therefore influenced not only by calculations of profit, but also by considerations of what is appropriate, sustainable, and socially acceptable.

This integrated approach is captured in foundational ideas such as Dharma, Artha, and Karma. Wealth creation is recognised as legitimate and necessary, yet it is expected to operate within the boundaries of duty and responsibility. Actions are understood to have consequences that extend beyond the immediate moment, shaping reputation, trust, and long-term outcomes. Such a perspective naturally encourages restraint, reliability, and continuity in business conduct.

The depth of this thinking becomes even more evident when viewed historically. Indian civilisation developed sophisticated systems of economic organisation, governance, and administration long before the emergence of modern management theory. Texts such as the Arthashastra demonstrate a detailed understanding of taxation, public finance, market regulation,

auditing, and institutional accountability. These were not isolated ideas, but part of a broader effort to ensure that economic systems functioned in a structured, stable, and socially responsible manner.

At the institutional level, practices such as guild-based organisation illustrate how economic activity was regulated through professional communities. These systems maintained quality, ensured fair practices, and created mechanisms for coordination and accountability. Alongside them, business traditions evolved that emphasised trust-based finance, family continuity, and relationship-driven trade. These patterns have not disappeared; they continue to shape contemporary Indian markets in visible and subtle ways.

Leadership and management, within this framework, are also understood differently. Authority is not seen as sufficient in itself; it must be supported by legitimacy, self-discipline, and a sense of responsibility. Work is approached not merely as a means of reward, but as a duty to be performed with consistency and commitment. This orientation fosters stability, reduces short-term opportunism, and strengthens institutional credibility over time.

The management of people similarly reflects a relational approach. Individuals are not treated as impersonal resources, but as participants in ongoing social and organisational relationships. Motivation extends beyond financial incentives to include respect, belonging, and long-term association. Such an approach, while sometimes less immediately efficient, often contributes to deeper organisational cohesion and resilience.

Ethical considerations are not external constraints imposed on business; they are embedded within its very functioning. The idea that wealth carries responsibility toward society leads to a broader understanding of enterprise as a socially accountable institution. Reputation, legitimacy, and trust emerge not as secondary concerns, but as central determinants of long-term success.

Even in the context of sustainability, Indian thought offers a perspective that predates modern environmental discourse. Practices of restraint, frugality, and balanced resource use have historically been part of everyday economic life. These principles provide a foundation for addressing contemporary challenges without requiring entirely new frameworks.

In the present context, these civilizational patterns continue to interact with modern developments such as digital platforms, financial technologies, and expanding markets. The success of these systems often depends not only on technological efficiency, but on their alignment with existing social behaviours and cultural expectations. This demonstrates that innovation in India is most effective when it builds upon, rather than ignores, its underlying knowledge traditions.

Viewed in this light, Indian Knowledge Systems do not stand in opposition to modern management. Instead, they complete it by adding depth, context, and ethical grounding. They enable a more accurate understanding of how business actually operates in India and offer a

framework for making decisions that are not only efficient, but also sustainable and socially meaningful.

Ultimately, business in India is not merely an economic activity. It is a human and social process shaped by values, relationships, and a long-term view of consequences. Recognising this reality is essential for anyone seeking to engage with Indian markets in a meaningful and effective way.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

પ્રો. અમૃત જે. ભરવાડ
શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

Plenary Speaker

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિશ્વની પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ જ્ઞાન પરંપરાઓમાંની એક છે. તે માત્ર ધાર્મિક અથવા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ, આરોગ્ય, નૈતિકતા અને જીવનશૈલી જેવા વિવિધ પાસાઓને આવરી લે છે. તેનો મૂળ આધાર વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, ઇતિહાસ ગ્રંથો અને દર્શન શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે.

આ પરંપરામાં જ્ઞાનને માત્ર માહિતી નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની કળા માનવામાં આવે છે. 'સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ' અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' જેવા વિચારો માનવતાવાદ અને વિશ્વભાઈચારાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મુખ્ય ઘટકો

- **1. વેદ:** ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ; જીવન, બ્રહ્માંડ અને આધ્યાત્મિક વિચારોનું જ્ઞાન.
- **2. ઉપનિષદ:** આત્મા અને બ્રહ્મનના તત્ત્વજ્ઞાન તથા અધ્યાત્મ અને તત્ત્વચિંતનનો આધાર.
- **3. પુરાણો:** ઇતિહાસ, કથાઓ અને ધર્મશિક્ષણ દ્વારા નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રસાર.
- **4. ઇતિહાસ ગ્રંથો:** રામાયણ અને મહાભારત દ્વારા જીવનમૂલ્યો, કર્તવ્ય, ધર્મ અને નૈતિકતાનું માર્ગદર્શન.
- **5. દર્શન શાસ્ત્ર:** સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાંત દ્વારા તર્ક, જ્ઞાન અને સત્યની શોધ.
- **6. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા:** વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન, સંસ્કાર અને જીવનમૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ.
- **7. યોગ અને ધ્યાન:** શરીર, મન અને આત્માના સંતુલિત વિકાસ તથા આરોગ્ય માટે મહત્વપૂર્ણ.
- **8. આયુર્વેદ:** પરંપરાગત ભારતીય ચિકિત્સા પદ્ધતિ અને શરીર-મનના સંતુલન પર આધારિત અભિગમ.
- **9. કલા અને સાહિત્ય:** સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકલા અને નાટ્ય દ્વારા સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિ.
- **10. નૈતિક અને મૂલ્ય શિક્ષણ:** સત્ય, અહિંસા, કરુણા અને દયા જેવા મૂલ્યો દ્વારા વ્યક્તિત્વ વિકાસ.
- **11. લોકજ્ઞાન:** પરંપરાગત જીવનશૈલી, કૃષિ, હસ્તકલા અને અનુભવ આધારિત જ્ઞાન.
- **12. ભાષા અને વ્યાકરણ:** સંસ્કૃત અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓ તથા પાણિનીનું વ્યાકરણ જ્ઞાન.

આધુનિક સમયમાં પ્રાસંગિકતા

આધુનિક સમયમાં માનસિક તણાવ, પર્યાવરણ સમસ્યાઓ અને નૈતિક મૂલ્યોના અભાવ જેવા પડકારો સામે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા માર્ગદર્શક બની શકે છે. યોગ, ધ્યાન અને આયુર્વેદ જેવી પ્રણાલીઓ આજે વ્યાપક રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે.

સારાંશ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ધાર્મિક જ્ઞાન પૂરતી મર્યાદિત નથી; તે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને જીવનમૂલ્યોનું સંકલિત તંત્ર છે, જે વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

परंपरा से आधुनिकता की ओर: आयुर्वेद और योग द्वारा समग्र स्वास्थ्य का निर्माण

- **प्रो. (डा.) प्रीति जे. मैयानी**

प्रोफेसर, यूजीसी-एमएमटीटीसी विभाग, गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद

Plenary Speaker

भारतीय ज्ञान परंपरा में स्वास्थ्य को केवल रोगों की अनुपस्थिति के रूप में नहीं, बल्कि शरीर, मन, बुद्धि और चेतना के संतुलित एवं समन्वित विकास के रूप में देखा गया है। "धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्" जैसे विचार स्वास्थ्य के महत्व को जीवन के व्यापक उद्देश्यों से जोड़ते हैं। इसी समग्र दृष्टिकोण में आयुर्वेद और योग भारतीय ज्ञान परंपरा के दो महत्वपूर्ण आधार हैं, जो स्वस्थ जीवन, आत्म-अनुशासन, मानसिक संतुलन और जीवनशैली सुधार पर बल देते हैं। आयुर्वेद को जीवन के ज्ञान के रूप में देखा जाता है, जिसमें आहार, दिनचर्या, ऋतुचर्या, व्यक्तिगत प्रकृति तथा स्वास्थ्य संरक्षण को विशेष महत्व दिया गया है। चरक संहिता जैसे प्रमुख ग्रंथों में स्वास्थ्य, रोग-निवारण, आहार, औषधि और जीवनशैली से संबंधित विस्तृत ज्ञान मिलता है। आयुर्वेद में वात, पित्त और कफ अर्थात् त्रिदोष की अवधारणा स्वास्थ्य के पारंपरिक वैचारिक आधार का महत्वपूर्ण हिस्सा है। योग भारतीय ज्ञान परंपरा की ऐसी जीवन-पद्धति है, जो शरीर, श्वास और मन के अनुशासन के माध्यम से संतुलित जीवन की दिशा प्रदान करती है। पतंजलि के अष्टांग योग में यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि के माध्यम से व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक विकास की प्रक्रिया प्रस्तुत की गई है। भगवद्गीता का "योगः कर्मसु कौशलम्" सूत्र योग को जीवन और कर्म में संतुलन, सजगता तथा कुशलता से जोड़ता है।

आयुर्वेद और योग के प्रमुख घटक

1. आयुर्वेद एवं त्रिदोष – स्वास्थ्य संरक्षण, रोग-निवारण, आहार और वात-पित्त-कफ संतुलन।
2. दिनचर्या एवं ऋतुचर्या – नियमित जीवनशैली, संतुलित आहार और निवारक स्वास्थ्य।
3. योग एवं अष्टांग योग – शरीर, श्वास, मन और चेतना के संतुलन की समग्र पद्धति।
4. आसन, प्राणायाम एवं ध्यान – शारीरिक सक्रियता, एकाग्रता, आत्म-जागरूकता और मानसिक शांति।
5. समग्र स्वास्थ्य शिक्षा – शारीरिक, मानसिक, सामाजिक एवं आध्यात्मिक स्वास्थ्य का संतुलन तथा प्रमाण-आधारित ज्ञान का समावेश।

आधुनिक समय में प्रासंगिकता: आधुनिक समय में तनाव, चिंता, अनियमित दिनचर्या, निष्क्रिय जीवनशैली और नींद की समस्याएँ प्रमुख स्वास्थ्य चुनौतियाँ हैं। योग, ध्यान, शारीरिक सक्रियता, संतुलित आहार और नियमित दिनचर्या स्वास्थ्य संवर्धन में सहायक हो सकते हैं। आयुर्वेद और योग को आधुनिक चिकित्सा के विकल्प के बजाय प्रमाण एवं चिकित्सकीय मार्गदर्शन के आधार पर **पूरक स्वास्थ्य दृष्टिकोण** के रूप में

समझा जा सकता है। **NEP 2020** के अंतर्गत भारतीय ज्ञान परंपरा, समग्र एवं मूल्य-आधारित शिक्षा तथा अनुभवात्मक अधिगम के माध्यम से स्वास्थ्य-जागरूकता को शिक्षा से जोड़ा जा सकता है।

सारांश; "परंपरा से आधुनिकता की ओर" का अर्थ केवल प्राचीन ज्ञान को आधुनिक जीवन में दोहराना नहीं, बल्कि उसके उपयोगी सिद्धांतों को आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोण के साथ समझना और लागू करना है। आयुर्वेद और योग इस दिशा में भारतीय ज्ञान परंपरा और आधुनिक स्वास्थ्य विज्ञान के बीच एक महत्वपूर्ण सेतु का कार्य कर सकते हैं।

Philosophical Foundation of Bhartiya Gyan Parampara

Dr. Girish K. Goswami
Project Director
RSC Bhavnagar

Plenary Speaker

In your syllabus, Science is in one room, Arts in another, Music somewhere else. But look at our tradition. The same Rishi who wrote Sulba Sutras on geometry also wrote about altar construction and rituals. Charaka, who wrote Ayurveda, also discussed the philosophy of life.

The Universe was Ekatva — one interconnected whole. They didn't say "man vs nature". They said, "man is nature". This is the first foundation: "Holistic Vision"

In the West, Francis Bacon said: "Knowledge is Power". Our Upanishads said ("Sa Vidya Ya Vimuktaye" knowledge which liberates)

So every subject had twin goals: Abhyudaya (make life better here and now) and Niḥśreyasa (help you become free from within).

We think science means only lab experiments. But Bharatiya tradition asked: "What are all the valid ways to know truth?" They gave us six pramāṇas:

1. Pratyakṣa– What you see, touch, measure.

2. Anumāna– What you infer.

3. Upamāna– Learning by analogy.

4. Śabda– Expert testimony.

5. Arthāpatti– Postulation.

6. Anupalabdhi– Knowing by absence.

So observation + logic + expert wisdom + debate = knowledge. That's why śāstrārtha: public debates were common. No idea was sacred. You had to prove it.

Can we clone humans? Can AI make weapons? Our tradition's answer: Ask dharma first.

Dharma doesn't mean religion. It means "that which sustains".

Arthaśāstra teaches economics, but says king must work for yogakshema (welfare of all)

Sushruta teaches surgery, but says “doctor must treat patient like own child”.

So

Science + Dharma = Vikas

Science – Dharma = Vinash

Plenary Speaker

डॉ. आशिषः जनकराय दवे,

प्राचार्य, समर्पण आर्ट्स एंड कोमर्स कोलेज, गांधीनगर

डीन वाणिज्य विद्याशाखा, गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

(He who understands both knowledge and ignorance together transcend death through ignorance and attains immortality through true knowledge)

भारतीय धर्मः सुसाशन एवम् अर्थवयवस्था

भारतीय धर्म ग्रंथ हमें निरंतर भारतीय दर्शन से परिचय कराते है। दर्शन का अर्थ जीवन पध्धति एवम् व्यवस्था से संबंध रखता है। जीवन के प्रमुख चार घटक धर्म, अर्थ, काम एवम् मोक्ष माना जाता है, इसमें प्रमुख तत्व धर्म है। धर्म केवल पूजा पध्धति नहीं है एवम् इसका कोई पर्याय नहीं है, धर्म अर्थात जीवन में किये जाने वाले कर्म का मार्गदर्शन, 'धार्यते इति धर्मः' अर्थात शास्त्रमे दर्शित कर्म हम कर रहे है वही हमारा धर्म है।

वाल्मिकी रामायण अयोध्याकाण्ड में प्रभु रामचन्द्रजी अपने अनुज भरतजी को सुशासन के प्रमुख ७ आधार स्तंभ का मार्गदर्शन करते समय सर्वोपरि धर्म को स्वीकार करते है इस पश्चात तुरंत मंत्रिपरिषद का महत्त्व समजाते हुए कहते है:

मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव।

सुसंवृतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः॥१००/ १६॥

कृष्णदैपायन वेदव्यास रचित महाकाव्य महाभारत में जो कहा है इसे विश्व का ज्ञानकोष स्वीकृत किया गया है, इसे नीतिशास्त्र, न्यायशास्त्र एवम् अर्थशास्त्र कुल मिलाकर समग्र भारतीय दर्शन का संग्रहित स्त्रोत माना जाता है, सुशासन के लिए विदुरनीति की किसी भी युग एवम् स्थान पर सार्थक स्वीकृत है, इस का प्रत्येक पर्व विस्तृत ज्ञान एवम् मार्गदर्शन करता है, अगर साशन व्यवस्था की बात करे तो शांतिपर्व में धर्मराज युधिष्ठिर एवम् पितामहः भीष्म का संवाद हमें "राजधर्म" की समज देता है, वेसे तो पूरे महाभारत में प्रसङ्गानुकूल राजधर्म (नेतृत्व एवम् प्रबंधन) की बातें कही गयी हैं, किन्तु शान्ति पर्व में विवेचना करने से पता चलता है कि इसमें राजा का स्वरूप और राजा की आवश्यकता, राजाविहीन समाज की दशा, राजा द्वारा राज्य की व्यवस्था और प्रजापालन आदि नेतृत्व एवम् प्रबंधन के मुख्य विवेचना के विषय हैं।

श्रीमद् भगवद्गीता हमें दैनिक व्यव्हार में सांख्य एवं योग दर्शन का महत्त्व प्रतीत होत है, हमें त्रिगुण सत्व, रजस एवम् तमस का परिचय देते हुए कर्मचारी और प्रबंधक के बिच का व्यव्हार संदर्भ में मार्गदर्शन मिलता है ॥

मुक्तसङ्गोऽ नहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते॥ १८/२६॥

सात्विक गुण वाला प्रबंधक / कर्मचारी अभिमान रहित अपने साथी कर्मचारियो को साथ में लेकर कार्य करता है, अपने कार्य की समज रखता है, इसे सफलता या निष्फलता विचलित नहीं कर सकती, हमेशा उत्साही एवम् उर्जावान प्रतीत होते है ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्॥ १८/२४॥

इसी प्रकार हमारे एकम में कुछ प्रबंधक / कर्मचारी नियमित अपने आवेगों से प्रभावित रहते है, इनके लिए अंतिम परिणाम महत्वपूर्ण होता है, परिणाम का माध्यम महत्वपूर्ण नहीं होता ऐसे प्रबंधक / कर्मचारी रजस गुण युक्त होते है ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते॥ १८/२५॥

अपने एकम में अधिकत्तम प्रबंधक / कर्मचारी समयमर्यादा का पालन किये बिना कार्य को टालने वाले, स्वयं की शक्ति को अधिकत्तम मूल्यांकन करने वाले, अंतमे विवाद उत्पन्न करने वाले होते है ऐसे प्रबंधक / कर्मचारी तामसिक गुण युक्त होते है ॥

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः।

तस्याः पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रम्॥

अगर हम अपने प्रबंधक / कर्मचारी के गुण से परिचित हो जाये तो प्रबंधन एवम् साशन सरल हो जायेगा, भारतीय शास्त्र के विशाल समुद्र से केवल एक विषय अनुसंधान में कुछ बिंदु रखने का मैंने प्रयत्न किया है, अगर देवभाषा में प्रस्तुत इस मूल्यवान ज्ञान को वर्तमान समय में युवाओ को परोसा जाये तो मुझे श्रध्धा है की अति विचक्षण नई पीढ़ी अपने स्व से परिचय कर पायेगी और अपने आप पर गर्व की अनुभूति करेंगी, भारतउदय के इस अम्रितकाल में मुझे संपूर्ण विश्वास है की यह होकर रहेंगा।

।। तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

परंपरा से आधुनिकता की ओर: आयुर्वेद और योग द्वारा समग्र स्वास्थ्य का निर्माण

प्रो. (डा.) प्रीति जे. मैयानी

प्रोफेसर, यूजीसी-एमएमटीटीसी विभाग, गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद

सार:

भारतीय ज्ञान परंपरा (Bharatiya Knowledge Systems—BKS) में स्वास्थ्य की अवधारणा अत्यंत व्यापक, संतुलित और समन्वित है। इसमें शरीर, मन और चेतना के बीच सामंजस्य को सर्वोच्च महत्व दिया गया है। यह दृष्टिकोण हमें आंतरिक शांति, मानसिक स्पष्टता और शारीरिक ऊर्जा का मार्ग दिखाता है।

आयुर्वेद एक 5,000 वर्ष पुरानी भारतीय प्राकृतिक चिकित्सा पद्धति है, जो शरीर, मन और आत्मा के समग्र कल्याण पर केंद्रित है। यह प्रत्येक व्यक्ति की अद्वितीय प्रकृति के अनुसार व्यक्तिगत देखभाल प्रदान करती है। यह संतुलित आहार, स्वस्थ दिनचर्या, पौष्टिक जड़ी-बूटियों और पंचकर्म जैसी शुद्धिकरण विधियों के माध्यम से शरीर की आंतरिक शक्ति को जागृत करती है। आयुर्वेद भारत और नेपाल में व्यापक रूप से प्रचलित है, और आयुष मंत्रालय इसका नियमित मार्गदर्शन करता है। आयुर्वेद और योग इस समग्र स्वास्थ्य दृष्टिकोण के दो प्रमुख स्तंभ हैं।

शोध पद्धति (Methodology): यह अध्ययन गुणात्मक, दार्शनिक एवं विश्लेषणात्मक पद्धति पर आधारित है। शोध में प्राचीन ग्रंथों (चरक संहिता, पतंजलि योगसूत्र, भगवद्गीता), समकालीन शोध अध्ययनों (वैश्विक पीयर-रिव्यू जर्नल्स), तथा नीतिगत दस्तावेजों (NEP 2020, WHO रिपोर्ट्स, AYUSH मार्गदर्शिका) का तुलनात्मक एवं विषयवस्तु विश्लेषण किया गया है। प्रस्तुत शोध-पत्र Concept → Theory → Comparison → Application → Policy → Conclusion के संरचित क्रम में आयुर्वेद एवं योग के एकीकृत स्वरूप का गहन विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

निष्कर्ष (Findings): अध्ययन के प्रमुख निष्कर्ष बताते हैं कि आयुर्वेद एवं योग का समन्वय एक अत्यंत प्रभावी, निवारक, सुलभ एवं टिकाऊ स्वास्थ्य मॉडल प्रस्तुत करता है। यह मॉडल समग्र स्वास्थ्य शिक्षा (Holistic Health Education) का सशक्त आधार बनता है, जहाँ हर व्यक्ति संतुलन, सजगता और आत्म-देखभाल को सहजता से अपना सकता है। यही भारतीय ज्ञान परंपरा की सबसे बड़ी देन है।

कुंजी शब्द: आयुर्वेद, समग्र स्वास्थ्य, भारतीय ज्ञान परंपरा, निवारक स्वास्थ्य, जीवनशैली रोग, योग, त्रिदोष, पंचकर्म, अष्टांग योग, चरक संहिता,योगः कर्मसु कौशलम्

प्रस्तावना:

“धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्॥” — यह प्राचीन सूत्र स्पष्ट करता है कि मानव जीवन के चारों पुरुषार्थ—धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष—की प्राप्ति का आधार ‘आरोग्य’ है। भारतीय ज्ञान परंपरा में स्वास्थ्य को केवल रोगों की अनुपस्थिति नहीं, बल्कि शरीर, मन और आत्मा के संतुलित समन्वय के रूप में समझा गया है। यह दृष्टिकोण व्यक्ति के समग्र विकास को केंद्र में रखता है, जहाँ शारीरिक सुदृढ़ता, मानसिक स्थिरता और आध्यात्मिक संतुलन एक-दूसरे के पूरक माने जाते हैं। आधुनिक युग में जीवनशैली-जनित रोगों, मानसिक तनाव, अवसाद और असंतुलित दिनचर्या की बढ़ती प्रवृत्ति ने स्वास्थ्य की पारंपरिक अवधारणाओं को पुनः महत्वपूर्ण बना दिया है। मधुमेह, उच्च रक्तचाप, मोटापा और अनिद्रा जैसी समस्याएँ तेजी से फैल रही हैं, जो केवल शारीरिक ही नहीं, बल्कि मानसिक और सामाजिक स्तर पर भी प्रभाव डालती हैं। विश्व स्वास्थ्य संगठन स्वास्थ्य को शारीरिक, मानसिक और सामाजिक कल्याण की पूर्ण अवस्था के रूप में परिभाषित करता है, किन्तु व्यवहार में यह आदर्श अभी व्यापक रूप से लागू नहीं हो पाया है। वर्तमान चिकित्सा प्रणाली मुख्यतः रोगों के उपचार

https://www.gapbhasha.org/

पर केंद्रित है, जिससे निवारक और समग्र स्वास्थ्य की अवधारणा अपेक्षाकृत उपेक्षित रह जाती है।

इस संदर्भ में आयुर्वेद और योग भारतीय ज्ञान परंपरा के ऐसे दो प्रमुख आधार हैं, जो स्वास्थ्य को समग्र दृष्टिकोण से समझने और अपनाने का मार्ग प्रदान करते हैं। आयुर्वेद "जीवन का विज्ञान" के रूप में व्यक्ति-विशिष्ट प्रकृति, संतुलित आहार, नियमित दिनचर्या और प्राकृतिक उपचार पद्धतियों पर बल देता है। दूसरी ओर, योग मन और चित्त के नियंत्रण के माध्यम से मानसिक शांति, एकाग्रता और आत्म-विकास का मार्ग प्रशस्त करता है।

भगवद्गीता में प्रतिपादित "योगः कर्मसु कौशलम्" का सिद्धांत जीवन में संतुलित, सजग और दक्ष आचरण की प्रेरणा देता है। प्रतिस्पर्धात्मक और परिणाम-केंद्रित वातावरण में यह दृष्टिकोण विशेष रूप से प्रासंगिक है, क्योंकि यह व्यक्ति को वर्तमान क्षण में एकाग्र होकर कार्य करने की दिशा में प्रेरित करता है, जिससे तनाव में कमी और कार्यकुशलता में वृद्धि होती है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 भी भारतीय ज्ञान परंपरा के पुनर्स्थापन पर बल देते हुए समग्र, मूल्य-आधारित और अनुभवात्मक शिक्षा को बढ़ावा देती है। इसमें आयुर्वेद और योग जैसे पारंपरिक ज्ञान-तंत्रों को आधुनिक शिक्षा से जोड़ने का प्रयास किया गया है।

अतः यह अध्ययन इस तथ्य को स्पष्ट करने का प्रयास करता है कि आयुर्वेद और योग केवल पारंपरिक पद्धतियाँ नहीं हैं, बल्कि एक वैज्ञानिक, अनुकूलनशील और समग्र स्वास्थ्य प्रणाली का निर्माण करते हैं, जो आधुनिक जीवन की जटिल चुनौतियों के समाधान में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं।

भारतीय ज्ञान परंपरा (IKS) का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

भारतीय ज्ञान परंपरा में योग एक प्राचीन जीवन-पद्धति है, जो शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक विकास का मार्ग प्रदान करती है। इसकी परंपरा वेद, उपनिषद, भगवद्गीता और पतंजलि के योगसूत्रों में विकसित हुई। 'योग' का अर्थ जोड़ना अथवा समाधि है। महर्षि पतंजलि का योगसूत्र योग-दर्शन का प्रमुख ग्रंथ है। आसन, प्राणायाम और ध्यान के माध्यम से योग शरीर एवं मन के संतुलन, मानसिक शांति और आत्म-साक्षात्कार की दिशा में मार्गदर्शन करता है। योग भारतीय परंपरा में जीवन जीने तथा मोक्ष प्राप्ति का महत्वपूर्ण मार्ग है और षड्दर्शन में भी इसका विशेष स्थान है।

भारतीय ज्ञान परंपरा में वेद, उपनिषद, गीता, आयुर्वेद और योग ने मानव जीवन के शारीरिक, मानसिक, नैतिक एवं आध्यात्मिक पक्षों का समग्र अध्ययन किया है। आयुर्वेद का विकास प्राचीन भारतीय परंपरा में हुआ और चरक संहिता इसके प्रमुख आधारभूत ग्रंथों में से एक है। यह परंपरागत रूप से आचार्य चरक से संबद्ध है तथा अग्निवेश के प्राचीन ग्रंथ के संशोधित एवं विकसित रूप के रूप में माना जाता है, जिसे बाद में दृढ़बला ने पूर्ण किया। चरक संहिता 8 स्थानों और लगभग 120 अध्यायों में विभाजित है तथा इसमें शरीर रचना, शरीर क्रिया, रोग निदान, रोग पूर्वानुमान, चिकित्सा और औषधि विज्ञान का विस्तृत वर्णन मिलता है। इसमें त्रिदोष सिद्धांत—वात, पित्त और कफ को स्वास्थ्य के आधारभूत तत्वों के रूप में समझाया गया है तथा 'प्रज्ञापराध' को रोगों के प्रमुख कारणों में माना गया है। इसके विभिन्न स्थानों में आयुर्वेद के सिद्धांत, रोगों के निदान, शरीर एवं भ्रूण विज्ञान, रोग-पूर्वानुमान, चिकित्सा, औषधि निर्माण और उपचार संबंधी प्रक्रियाओं का वर्णन है। साथ ही, चिकित्सक के नैतिक कर्तव्यों, रोगी की गोपनीयता और करुणापूर्ण उपचार पर भी बल दिया गया है।

I. **दार्शनिक आधार**: अर्थ: 'योग' शब्द संस्कृत की 'युज्' धातु से बना है, जिसका अर्थ है जोड़ना। आध्यात्मिक स्तर पर इसका अर्थ है 'जीवात्मा' का 'परमात्मा' से मिलन। आदियोगी: भारतीय परंपरा के अनुसार, भगवान शिव को 'आदियोगी' और 'आदिगुरु' माना जाता है, जिन्होंने सबसे पहले योग का ज्ञान सप्तऋषियों को दिया था। महर्षि पतंजलि: इन्होंने बिखरे हुए योग ज्ञान को 'योगसूत्र' के रूप में संकलित किया। उनके अनुसार योग की परिभाषा है— "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" (चित्त की वृत्तियों को रोकना ही योग है)

II. **योग के प्रमुख ग्रंथ और काल**: वैदिक काल: ऋग्वेद में योग का सबसे पुराना उल्लेख मिलता है, जहाँ मानसिक एकाग्रता और इंद्रिय नियंत्रण की बात कही गई है। उपनिषद: कठोपनिषद और श्वेताश्वतर उपनिषद जैसे ग्रंथों में योग के रहस्यों और

https://www.gapbhasha.org/

ध्यान की विधियों का विस्तार से वर्णन है। श्रीमद्भगवद्गीता: भगवान कृष्ण ने योग की व्यापक व्याख्या की है और इसके तीन मुख्य मार्ग बताए हैं:

- कर्म योग: निस्वार्थ भाव से कर्म करना।
- भक्ति योग: ईश्वर के प्रति पूर्ण समर्पण।
- ज्ञान योग: विवेक और बुद्धि के माध्यम से सत्य को जानना।

III. **अष्टांग योग (अष्ट-पथ)**: महर्षि पतंजलि ने योग के आठ अंग बताए हैं, जो सर्वांगीण विकास के लिए आवश्यक हैं:

1. यम (सामाजिक अनुशासन)
2. नियम (आत्म-अनुशासन)
3. आसन (शारीरिक मुद्रा)
4. प्राणायाम (श्वास नियंत्रण)
5. प्रत्याहार (इंद्रियों का अंतर्मुखी होना)
6. धारणा (एकाग्रता)
7. ध्यान (निरंतर चिंतन)
8. समाधि (परमानंद की अवस्था)

IV. **जीवन का उद्देश्य**: भारतीय परंपरा में योग का अंतिम लक्ष्य कैवल्य या मोक्ष प्राप्त करना है, जो व्यक्ति को शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक संतुलन के माध्यम से 'स्व' से परिचित कराता है। आधुनिक युग में योग केवल आध्यात्मिक साधना नहीं, बल्कि मानसिक स्वास्थ्य, तनाव प्रबंधन, जीवनशैली संबंधी रोगों की रोकथाम, एकाग्रता, कार्यक्षमता और अनुशासन का व्यावहारिक साधन बन गया है। योग के आसन, प्राणायाम और ध्यान तनाव कम करने, शारीरिक स्वास्थ्य बनाए रखने और मानसिक शांति में सहायक हैं। पतंजलि के यम और नियम आज भी नैतिक एवं संतुलित जीवन के लिए महत्वपूर्ण हैं। 21 जून को मनाया जाने वाला अंतर्राष्ट्रीय योग दिवस योग की वैश्विक स्वीकार्यता और समग्र स्वास्थ्य में इसकी बढ़ती प्रासंगिकता को दर्शाता है।

आज के समय में योग का अर्थ केवल 'हाथ-पैर हिलाना' नहीं है, बल्कि यह स्वयं के साथ जुड़ने का विज्ञान है। यह हमें सिखाता है कि बाहरी परिस्थितियों को बदले बिना भी हम आंतरिक रूप से शांत और सुखी कैसे रह सकते हैं। निक जीवन में योग को शामिल करने का अर्थ केवल सुबह एक घंटा योगाभ्यास करना नहीं है, बल्कि योग को अपनी जीवनशैली का हिस्सा बनाना है। भारतीय ज्ञान परंपरा के अनुसार, "योगः कर्मसु कौशलम्" (कर्मों में कुशलता ही योग है)। यहाँ दैनिक जीवन में योग को शामिल करने के कुछ व्यावहारिक और आसान तरीके दिए गए हैं:

1. **दिन की शुरुआत**: सजगता के साथ: ब्रह्म मुहूर्त या सूर्योदय: यदि संभव हो तो सूर्योदय के समय उठें। बिस्तर छोड़ते ही तुरंत फोन देखने के बजाय 2 मिनट शांत बैठें और अपनी सांसों को महसूस करें। सूक्ष्म व्यायाम: बिस्तर पर ही हाथों-पैरों की उंगलियों और गर्दन को धीरे-धीरे घुमाएं। इससे शरीर की जकड़न दूर होती है।

2. **कार्यस्थल पर योग**: रीढ़ की हड्डी सीधी रखें: काम के दौरान अपनी पीठ को सीधे रखें। सीधी रीढ़ ऊर्जा का प्रवाह बनाती है। 20-20-20 नियम: हर 20 मिनट बाद अपनी आंखों को 20 सेकंड आराम दें और 2-3 गहरी सांसें लें। कुर्सी पर योग: कुर्सी पर बैठकर 'स्कंध संचालन' और 'कटि चक्रासन' करें।

3. **भोजन के साथ योग**: मिताहार: योग परंपरा 'मिताहार' (संतुलित भोजन) की शिक्षा देती है। भोजन करते समय टीवी या मोबाइल न देखें, बल्कि भोजन का स्वाद और गंध पर ध्यान केंद्रित करें। वज्रासन: दोपहर या रात के भोजन के बाद 5-10 मिनट वज्रासन में बैठें। यह भोजन के पहले किया जाने वाला आसन है और पाचन में मददगार है।

4. **तनाव के समय**: प्राणायाम:मरी और अनुलोम-विलोम: जब भी गुस्सा आए या तनाव हो, तो 2-3 मिनट इनका अभ्यास करें। ये तंत्रिका तंत्र को शांत करते हैं।

https://www.gapbhasha.org/

5. **सामाजिक व्यवहार में योग**: यम और नियम का पालन: दिनभर झूठ न बोलें (सत्य), किसी का अहित न सोचें (अहिंसा) और प्रसन्न रहें (संतोष)। यह मन को शांत करता है।

6. **रात्रि विश्राम: योग निद्रा** (Restorative Sleep): शवासन/योग निद्रा: सोने से पहले शरीर को मानसिक रूप से ढीला छोड़ें। इसे 'योग निद्रा' कहा जाता है, जो गहरी और सुखद नींद लाती है। योग को बोझ न समझें। यदि एक घंटे नहीं ले सकते, तो 15-20 मिनट से शुरू करें। निरंतरता ही योग का मुख्य मंत्र है। का असली रहस्य है।

श्रीमद्भगवद्गीता के दूसरे अध्याय के 50वें श्लोक में कहा गया है— "योगः कर्मसु कौशलम्"। भारतीय ज्ञान परंपरा में यह सूत्र आधुनिक जीवन के लिए योग की सबसे व्यावहारिक परिभाषा देता है। इसका सरल अर्थ है: "कर्मों में कुशलता ही योग है।" यहाँ इस सूत्र की आज के संदर्भ में गहराई और यथार्थता दी गई है| योगः कर्मसु कौशलम्" का अर्थ है—कर्म को पूरी एकाग्रता, संतुलन और कुशलता के साथ करना। परिणाम की चिंता छोड़कर वर्तमान कार्य में पूरी चेतना और शक्ति लगाना ही कर्म में योग है। सफलता और असफलता में समत्व भाव बनाए रखना तथा बिना मानसिक संतुलन खोए निरंतर कार्य करना योगिक कौशल है।

कर्म करते समय मन, बुद्धि और शरीर का समन्वय, ऊर्जा का उचित उपयोग और अनावश्यक तनाव से बचना कार्यक्षमता बढ़ाता है। जब कर्म स्वार्थ से ऊपर उठकर सेवा और लोकहित की भावना से किया जाता है, तो वह निष्काम कर्म बन जाता है। आधुनिक जीवन में इसका व्यावहारिक रूप single-tasking, सजगता, संतुलित कार्यशैली और कार्य में आनंद के रूप में अपनाया जा सकता है।

अध्ययन के उद्देश्य

इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य आयुर्वेद और योग के समन्वित स्वरूप का विश्लेषण करना है, ताकि समग्र स्वास्थ्य की अवधारणा को स्पष्ट किया जा सके। यह शोध इन दोनों प्रणालियों के सैद्धांतिक आधार, व्यावहारिक उपयोगिता तथा आधुनिक संदर्भ में उनकी प्रासंगिकता का मूल्यांकन करता है। साथ ही, यह अध्ययन यह समझने का प्रयास करता है कि आयुर्वेद और योग का एकीकृत प्रयोग निवारक, टिकाऊ और व्यक्तिगत स्वास्थ्य मॉडल के रूप में किस प्रकार कार्य करता है तथा स्वास्थ्य शिक्षा और नीति निर्माण में इसकी क्या भूमिका हो सकती है।

शोध प्रश्न

यह अध्ययन निम्नलिखित प्रश्नों पर केंद्रित है: क्या आयुर्वेद और योग का समन्वय समग्र स्वास्थ्य को प्रभावी रूप से सुदृढ़ कर सकता है? क्या यह मॉडल जीवनशैली-जनित रोगों की रोकथाम में सहायक है? क्या यह आधुनिक चिकित्सा प्रणाली का पूरक बन सकता है? परिकल्पना के रूप में यह माना गया है कि आयुर्वेद और योग का संयुक्त प्रयोग शारीरिक, मानसिक और सामाजिक स्वास्थ्य में महत्वपूर्ण सुधार लाता है तथा एक सुलभ, निवारक और टिकाऊ स्वास्थ्य मॉडल प्रदान करता है।

कार्यप्रणाली

यह अध्ययन गुणात्मक, दार्शनिक और विश्लेषणात्मक शोध पद्धति पर आधारित है, जिसमें आयुर्वेद और योग के एकीकृत स्वरूप का गहन अध्ययन किया गया है। शोध का स्वरूप अन्वेषणात्मक (exploratory) तथा वर्णनात्मक (descriptive) है, जिसका उद्देश्य पारंपरिक ज्ञान और आधुनिक स्वास्थ्य अवधारणाओं के बीच संबंध को समझना है। अध्ययन में डेटा संग्रह के लिए द्वितीयक स्रोतों का उपयोग किया गया है। प्राचीन ग्रंथों—जैसे चरक संहिता, सुश्रुत संहिता, पतंजलि योगसूत्र और भगवद्गीता—को प्राथमिक वैचारिक आधार के रूप में लिया गया है। इसके अतिरिक्त, समकालीन शोध पत्रों, पीयर-रिव्यू जर्नल्स, WHO रिपोर्ट्स, AYUSH मंत्रालय के दिशानिर्देशों तथा राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 जैसे नीतिगत दस्तावेजों का भी अध्ययन किया गया है। डेटा विश्लेषण के लिए विषयवस्तु विश्लेषण (content analysis) तथा तुलनात्मक विश्लेषण (comparative analysis) पद्धतियों का उपयोग किया गया है। इन विधियों के माध्यम से आयुर्वेद और योग के सिद्धांतों, अवधारणाओं और व्यावहारिक पहलुओं का तुलनात्मक अध्ययन किया गया। अध्ययन में thematic approach अपनाई गई,

https://www.gapbhasha.org/

जिसके अंतर्गत प्रमुख विषयों—जैसे समग्र स्वास्थ्य, निवारक चिकित्सा, मानसिक संतुलन और जीवनशैली सुधार—को वर्गीकृत कर विश्लेषित किया गया। शोध का दृष्टिकोण अंतर्विषयी (interdisciplinary) है, जिसमें दर्शन, चिकित्सा विज्ञान और सार्वजनिक स्वास्थ्य को एकीकृत किया गया है। अध्ययन को Concept → Theory → Comparison → Application → Policy → Conclusion के क्रम में संरचित किया गया है, जिससे विषय की स्पष्टता और तार्किक प्रवाह सुनिश्चित हो सके। हालाँकि, यह अध्ययन मुख्यतः सैद्धांतिक और द्वितीयक डेटा पर आधारित है, जिससे प्रत्यक्ष अनुभवजन्य (empirical) निष्कर्ष सीमित हो सकते हैं।

परिकल्पना परीक्षण एवं व्याख्या

साहित्य और विश्लेषण के आधार पर यह स्पष्ट होता है कि आयुर्वेद और योग का समन्वित प्रयोग समग्र स्वास्थ्य को सुदृढ़ करता है। उपलब्ध अध्ययनों से यह संकेत मिलता है कि योग मानसिक तनाव को कम करता है, जबकि आयुर्वेद शरीर के संतुलन को बनाए रखता है। इस प्रकार परिकल्पना को सैद्धांतिक रूप से समर्थन प्राप्त होता है, यद्यपि इसके लिए अधिक अनुभवजन्य शोध की आवश्यकता है।

डेटा विश्लेषण

संग्रहित डेटा का विश्लेषण विषयवस्तु और तुलनात्मक पद्धति के माध्यम से किया गया। विश्लेषण से यह स्पष्ट हुआ कि आयुर्वेद और योग दोनों समग्र स्वास्थ्य के विभिन्न आयामों को संबोधित करते हैं। आयुर्वेद शरीर की प्रकृति, त्रिदोष संतुलन और जीवनशैली पर बल देता है, जबकि योग मानसिक नियंत्रण, एकाग्रता औरत्म-विकास को प्रोत्साहित करता है। तुलनात्मक विश्लेषण से यह भी ज्ञात हुआ कि जहाँ आधुनिक चिकित्सा प्रणाली मुख्यतः रोग-उपचार पर केंद्रित है, वहीं आयुर्वेद और योग निवारक दृष्टिकोण अपनाते हैं। दोनों प्रणालियों का संयुक्त प्रभाव स्वास्थ्य के शारीरिक, मानसिक और सामाजिक पहलुओं को संतुलित करता है। इस प्रकार डेटा विश्लेषण यह दर्शाता है कि आयुर्वेद और योग एक पूरक (complementary) संबंध स्थापित करते हैं, जो एक समग्र और संतुलित स्वास्थ्य मॉडल का निर्माण करता है।

निहितार्थ

यह अध्ययन स्वास्थ्य, शिक्षा और नीति-निर्माण के क्षेत्रों में महत्वपूर्ण योगदान प्रस्तुत करता है। स्वास्थ्य क्षेत्र में यह स्पष्ट करता है कि केवल उपचार-केंद्रित दृष्टिकोण पर्याप्त नहीं है, बल्कि निवारक एवं जीवनशैली-आधारित मॉडल को अपनाना अनिवार्य है। आयुर्वेद और योग का प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाओं में समावेश रोग-नियंत्रण के साथ-साथ स्वास्थ्य संवर्धन को सुदृढ़ करता है। शिक्षा के क्षेत्र में भारतीय ज्ञान परंपरा को पाठ्यक्रम में एकीकृत करना विद्यार्थियों के समग्र विकास, अनुशासन और मानसिक संतुलन को बढ़ावा देता है। नीतिगत स्तर पर AYUSH प्रणाली को सशक्त बनाकर आधुनिक चिकित्सा के साथ समन्वय स्थापित करना स्वास्थ्य सेवाओं की पहुँच, लागत-प्रभावशीलता और स्थायित्व में सुधार कर सकता है। सामाजिक स्तर पर यह दृष्टिकोण आत्म-देखभाल, जागरूकता और संतुलित जीवनशैली को प्रोत्साहित करता है, जिससे स्वस्थ और सशक्त समाज का निर्माण संभव होता है।

निष्कर्ष एवं चर्चा

अध्ययन से स्पष्ट होता है कि आयुर्वेद और योग का समन्वय एक प्रभावी समग्र स्वास्थ्य मॉडल प्रस्तुत करता है, जो शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक संतुलन को सुदृढ़ करता है। आयुर्वेद शरीर के आंतरिक संतुलन, आहार और दिनचर्या पर केंद्रित है, जबकि योग मानसिक नियंत्रण, एकाग्रता और आत्म-विकास को विकसित करता है। आधुनिक जीवनशैली-जनित रोगों की बढ़ती प्रवृत्ति यह दर्शाती है कि केवल उपचारात्मक दृष्टिकोण पर्याप्त नहीं है, जिससे निवारक मॉडल की आवश्यकता स्पष्ट होती है। योग तनाव, चिंता और अवसाद के नियंत्रण में सहायक सिद्ध होता है, जबकि आयुर्वेद संतुलित जीवनशैली के माध्यम से स्वास्थ्य संरक्षण सुनिश्चित करता है।

इसके अतिरिक्त, दोनों प्रणालियाँ व्यक्तिगत स्वास्थ्य की अवधारणा को सुदृढ़ करती हैं, जो आधुनिक personalized medicine के सिद्धांतों के अनुरूप है। WHO, AYUSH और NEP 2020 जैसी नीतिगत पहलें इस समन्वित दृष्टिकोण की

https://www.gapbhasha.org/

प्रासंगिकता को और अधिक पुष्ट करती हैं। इस प्रकार, आयुर्वेद और योग का एकीकरण पारंपरिक ज्ञान और आधुनिक स्वास्थ्य विज्ञान के बीच एक सशक्त सेतु के रूप में उभरता है, जो वर्तमान स्वास्थ्य चुनौतियों के समाधान हेतु एक व्यावहारिक और वैज्ञानिक आधार प्रदान करता है।

संदर्भ:

[1] Ministry of Education. (2020). *राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020*. प्रकाशक: Government of India.

[2] Sharma, P. V. (2014). *चरक संहिता*. प्रकाशक: Chaukhambha Orientalia.

[3] World Health Organization. (2013). *परंपरागत चिकित्सा रणनीति 2014–2023*. प्रकाशक: WHO Press.

[4] World Health Organization. (2023). *असंचारी रोग प्रगति प्रतिवेदन*. प्रकाशक: WHO.

[5] Patanjali. (2002). *पतंजलि योगसूत्र*. प्रकाशक: Integral Yoga Publications.

[6] Taimni, I. K. (1961). *योग का विज्ञान*. प्रकाशक: The Theosophical Publishing House.

[7] Bhushan, P., Kalpana, J., & Arvind, C. (2005). मानव जनसंख्या का वर्गीकरण. पत्रिका: *Journal of Ayurveda & Integrative Medicine*, 1(1), पृ. 20–27.

[8] Sharma, H., Chandola, H. M., Singh, G., & Basisht, G. (2007). स्वास्थ्य सेवाओं में आयुर्वेद का उपयोग. पत्रिका: *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 4(4), पृ. 437–442.

[9] Patwardhan, B., Warude, D., Pushpangadan, P., & Bhatt, N. (2005). आयुर्वेद एवं पारंपरिक चिकित्सा का तुलनात्मक अध्ययन. पत्रिका: *Journal of Ethnopharmacology*, 100(1–2), पृ. 50–52.

[10] Singh, R. H. (2001). आयुर्वेद का वैज्ञानिक आधार. पत्रिका: *Journal of Ayurveda & Integrative Medicine*, 1(2), पृ. 65–66

[11] Ministry of AYUSH. (2021). *आयुष दिशा-निर्देश*. प्रकाशक: Government of India.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

Ethical Leadership Approaches in Gurukul System and Modern Educational Institutions

ગુરુકુલ પ્રણાલી અને આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમો

HARESH RAJAI
Researcher Scholar
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન
મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સીટી -ભાવનગર

Dr. JAGDEEP SONWANE
Professor & Head
Department of Education
મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સીટી -ભાવનગર

સારાંશ (Abstract)

આ સંશોધન પેપર ગુરુકુલ પ્રણાલી અને આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરે છે. પ્રાચીન ગુરુકુલ વ્યવસ્થામાં ગુરુ માત્ર જ્ઞાન આપનાર નહીં પરંતુ નૈતિક મૂલ્યો, શિસ્ત, અને આધ્યાત્મિક વિકાસના માર્ગદર્શક તરીકે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતા હતા. તેના વિપરીત, આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નેતૃત્વ વધુ વ્યવસ્થાપક, વ્યાવસાયિક અને પરિણામ કેન્દ્રિત છે, જેમાં સંસ્થાગત વિકાસ અને કાર્યક્ષમતા પર વધુ ભાર મુકવામાં આવે છે. આ અભ્યાસ ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ પર આધારિત છે, જેમાં સાહિત્ય સમીક્ષા અને દસ્તાવેજ વિશ્લેષણ દ્વારા માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ બંને પ્રણાલીઓમાં નૈતિક નેતૃત્વના તત્વો, સમાનતાઓ અને તફાવતોને ઓળખવાનો છે.

અભ્યાસના તારણો દર્શાવે છે કે ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં ચરિત્ર નિર્માણ, નૈતિકતા અને વ્યક્તિગત સંબંધો પર વધુ ભાર મુકાય છે, જ્યારે આધુનિક શિક્ષણમાં નવીનતા, વ્યવહારુતા અને સંસ્થાગત વિકાસને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. આથી, આધુનિક શિક્ષણમાં ગુરુકુલના નૈતિક મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવાથી શિક્ષણ વધુ સર્વાંગી બની શકે છે.

શબ્દાર્થ પ્રમાણે: *નૈતિક નેતૃત્વ, ગુરુકુલ પ્રણાલી, આધુનિક શિક્ષણ, શૈક્ષણિક નેતૃત્વ, મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ, તુલનાત્મક અભ્યાસ*

પરિચય (Introduction)

ગુરુકુળો, આશ્રમો, વિદ્યાપીઠો તથા સંસ્થાઓમાં અપાતું શિક્ષણ માનવને સાચા અર્થમાં માનવ બનાવે છે. તેમજ માનવજીવનમાં સંતોષ નિર્માણ કરવામાં મદદરૂપ બને છે. જેમ-જેમ એકવીસમી સદીમાં જીંદગી વધુને વધુ વ્યસ્ત અને બાહ્યસૃષ્ટિના પ્રભાવમાં હોય, ત્યારે જીંદગીની દોડભાગમાંથી થોડો શાંત સમય કાઢવાના ફાયદાઓની ગણતરી થતી નથી અને તેને મહત્ત્વ અપાતુ નથી. કોઈપણ દેશ કે રાષ્ટ્રની પ્રગતિનો આધાર શિક્ષણ છે. શિક્ષણએ સંકુલ પ્રક્રિયા છે. શિક્ષણની

https://www.gapbhasha.org/

સાથે સાથે સંસ્કાર અને જાગૃત્તિ પણ આવે છે. દેશના નાગરિકોને સુશિક્ષિત કરવાનું કાર્ય શાળાઓ, મહાશાળાઓ વિશ્વશાળાઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને જોડતી મહત્વની કડી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓ છે. આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ વ્યવસ્થા ખૂબ જ સુંદર હતી. તક્ષશિલા, નાલંદા, જેવા વિશ્વ વિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલયો ભારતમાં હતા. જેની વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં પણ મહત્વની ભૂમિકા પુરવાર થઈ છે. ભારતીય શિક્ષણ પરંપરામાં ગુરુકુલ પ્રણાલી એક પ્રાચીન અને મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી ગુરુના આશ્રમમાં રહીને શિક્ષણ મેળવતો હતો, જ્યાં શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન પૂરતું સીમિત ન રહી જીવનમૂલ્યો, શિસ્ત, સ્વાનુશાસન અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પર ભાર મૂકાતો હતો. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ અત્યંત નજીક અને વિશ્વાસપૂર્ણ હતો, જેમાં ગુરુ એક આદર્શ માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરતા હતા. આ પ્રણાલીમાં નૈતિકતા અને ચરિત્ર નિર્માણને શિક્ષણનો કેન્દ્રબિંદુ માનવામાં આવતો હતો.

માનવ સભ્યતાના ઉદયથી લઈને આજ સુધી શિક્ષણ એ સમાજની ધરી રહ્યું છે. શિક્ષણ માત્ર અક્ષરજ્ઞાન કે આજીવિકા મેળવવાનું સાધન નથી, પરંતુ તે મનુષ્યના આંતરિક વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરવાની અને તેને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ માટે સજ્જ કરવાની એક પવિત્ર પ્રક્રિયા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણની પરંપરા અત્યંત સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી રહી છે, જેનો પાયો 'ગુરુકુળ' પ્રણાલીમાં રહેલો હતો. સમયના વહેણ સાથે આજે આપણે પશ્ચિમી ઢબની 'આધુનિક શિક્ષણ' પ્રણાલીમાં જીવી રહ્યા છીએ. આ બંને પ્રણાલીઓ વચ્ચેના તફાવતને જ્યારે આપણે 'નૈતિક નેતૃત્વ'ના ચશ્માથી જોઈએ છીએ, ત્યારે સમજાઈ છે કે સાચું નેતૃત્વ કેળવવામાં શિક્ષણના હેતુઓ અને પદ્ધતિઓ કેવી રીતે બદલાયા છે. નૈતિક નેતૃત્વ એટલે એવું નેતૃત્વ જે માત્ર સત્તા, પદ કે વ્યક્તિગત સિદ્ધિ પર આધારિત નથી, પરંતુ તે સત્ય, ન્યાય, કરુણા અને સર્વજન હિતાયના મૂલ્યો પર ટકેલું હોય છે.

પ્રાચીન ભારતીય ગુરુકુળ પ્રણાલીમાં શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ચરિત્ર નિર્માણ હતો. ત્યાં વિદ્યાર્થી માત્ર શસ્ત્ર કે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવા જતો નહોતો, પરંતુ તે જીવન જીવવાની કળા અને નેતૃત્વના પાયાના સિદ્ધાંતો આત્મસાત કરવા જતો હતો. ગુરુકુળમાં નૈતિક નેતૃત્વ એ કોઈ અલગથી ભણાવવાનો વિષય નહોતો, પરંતુ તે ત્યાંની જીવનશૈલીનો અભિન્ન ભાગ હતો. ગુરુ પોતે એક આદર્શ નેતા તરીકે શિષ્યોની સામે ઉદાહરણ પૂરું પાડતા. ત્યાં 'ઉપદેશ' કરતા 'આચરણ'નું મહત્વ વધુ હતું. શિષ્યો જોતા કે ગુરુ કઈ રીતે દરેક પરિસ્થિતિમાં સંયમ જાળવે છે અને પક્ષપાત વગર નિર્ણયો લે છે. ગુરુકુળમાં રાજાનો પુત્ર હોય કે સામાન્ય ગરીબ બ્રાહ્મણનો બાળક, દરેકને સમાન શિસ્તમાં રહેવું પડતું. આ સમાનતા વિદ્યાર્થીઓના અહંકારને ઓગાળીને તેમનામાં નમ્રતા અને સેવાભાવના ગુણો વિકસાવતી હતી. જે નેતા નમ્ર નથી અને જેની પાસે સેવાની ભાવના નથી, તે ક્યારેય નૈતિક નેતા બની શકતો નથી. ગુરુકુળમાં ભિક્ષા માંગવી કે વનમાંથી સમિધ લાવવી જેવા કાર્યો દ્વારા વિદ્યાર્થીને શ્રમનું મૂલ્ય અને સામાજિક જોડાણ સમજાવવામાં આવતું હતું, જે તેને જમીન સાથે જોડાયેલા નેતા તરીકે તૈયાર કરતું હતું.

બીજી તરફ, આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીએ વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને તર્કશક્તિના ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવી છે. આજના શિક્ષણને કારણે મનુષ્ય ચંદ્ર પર પહોંચી શક્યો છે અને વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણે બેસીને માહિતી મેળવી શકે છે. જોકે, આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી ઘણીવાર 'પરિણામલક્ષી' બની ગઈ છે. અહીં સફળતાનું માપદંડ સારા ગુણ, ઊંચું આર્થિક પેકેજ અને મોભાદાર પદ છે. આ પદ્ધતિમાં ગળાકાપ સ્પર્ધાને કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં 'પહેલા નંબર' પર આવવાની દોડ પ્રબળ બની છે. જ્યારે શિક્ષણનો હેતુ માત્ર સ્પર્ધા અને વ્યક્તિગત પ્રગતિ બની જાય, ત્યારે નૈતિક મૂલ્યો ઘણીવાર ગૌણ બની જાય છે. આજના યુગમાં નેતૃત્વનો અર્થ ઘણીવાર 'મેનેજમેન્ટ' કે 'પાવર' પૂરતો સીમિત થઈ ગયો છે. આધુનિક શિક્ષણ વ્યક્તિને કુશળ અને બુદ્ધિશાળી તો બનાવે છે, પરંતુ તે તેને 'નૈતિક નેતા' બનાવે છે કે કેમ તે એક મોટો પ્રશ્ન છે. જ્યારે નેતૃત્વમાં નૈતિકતાનો અભાવ હોય ત્યારે ભ્રષ્ટાચાર, સ્વાર્થવૃત્તિ અને અન્યાયી નિર્ણયોનો જન્મ થાય છે. અત્યારના શિક્ષણમાં માહિતીનો ભંડાર છે, પણ ડહાપણ અને સાચા-ખોટા વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની વિવેકબુદ્ધિ ક્યાંક ઓછી વર્તાય છે.

તેની સામે, આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વધુ વૈજ્ઞાનિક, વ્યવસ્થિત અને ટેક્નોલોજી આધારિત બની ગઈ છે. આજના સમયમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વ્યવસાયિકતા, કાર્યક્ષમતા અને સ્પર્ધાત્મકતા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. શિક્ષકની ભૂમિકા પણ માર્ગદર્શકથી વધુ સુવિધાદાતા તરીકે વિકસિત થઈ છે. આધુનિક શિક્ષણમાં જ્ઞાન અને કૌશલ્ય વિકાસ સાથે સંસ્થાગત લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવું પણ મહત્વપૂર્ણ બની ગયું છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

નૈતિક નેતૃત્વ આજના શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે સંસ્થા અને વિદ્યાર્થીઓ બંનેના સર્વાંગી વિકાસ માટે આવશ્યક છે. નૈતિક નેતૃત્વ શિક્ષકો અને સંચાલકોને યોગ્ય નિર્ણયો લેવા, પારદર્શિતા જાળવવા અને મૂલ્યઆધારિત વાતાવરણ સર્જવામાં મદદ કરે છે. ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં નૈતિકતા સ્વાભાવિક રીતે સંકલિત હતી, જ્યારે આધુનિક શિક્ષણમાં તે એક જરૂરી પરિબળ તરીકે ફરીથી પ્રસ્તુત થઈ રહી છે.

નૈતિક નેતૃત્વના સંદર્ભમાં બંને પ્રણાલીઓની તુલના કરતા જણાય છે કે ગુરુકુળ પરંપરામાં નેતૃત્વ 'સેવા' પર આધારિત હતું, જ્યારે આધુનિક સમયમાં તે 'સત્તા' પર કેન્દ્રિત થતું જાય છે. નૈતિક નેતા એ છે જે મુશ્કેલ સમયે પણ લોકપ્રિય નિર્ણય લેવાને બદલે જે 'સાચું' છે તે કરવાની હિંમત ધરાવે છે. ગુરુકુળમાં આ દ્રઢતા વિદ્યાર્થીના ચરિત્રમાં રોપવામાં આવતી હતી. આજના સમયમાં કોર્પોરેટ જગત કે રાજકારણમાં 'એથિકલ લીડરશિપ'ની વાતો તો બહુ થાય છે, પણ તેના મૂળ શિક્ષણમાં એટલા ઊંડા નથી. આધુનિક શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક વિકાસ (IQ) પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવે છે, પરંતુ ભાવનાત્મક અને નૈતિક વિકાસ (EQ અને MQ) ઘણીવાર પાછળ રહી જાય છે. નેતૃત્વ માટે બીજાની પીડા સમજવી, ટીમ સાથે મળીને ચાલવું અને નૈતિક ધોરણો જાળવવા એ બુદ્ધિ કરતા હૃદયની વધુ જરૂરિયાત છે.

આજે જ્યારે વિશ્વ અનેક પ્રકારના નેતૃત્વ સંકટોમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, ત્યારે આપણને એવી શિક્ષણ પ્રણાલીની જરૂર છે જે ગુરુકુળના મૂલ્યો અને આધુનિક વિજ્ઞાનનો સુભગ સમન્વય કરે. આપણે જંગલોમાં જઈને ગુરુકુળ ફરી સ્થાપી શકીએ નહીં, પરંતુ ગુરુકુળના 'આત્મા'ને આપણી શાળાઓ અને કોલેજોમાં ચોક્કસ લાવી શકીએ છીએ. શિક્ષણમાં માત્ર વિષયોનું જ્ઞાન આપવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક નિર્ણયો લેતા શીખવવું જોઈએ. જો વિદ્યાર્થીને નાનપણથી જ એ સમજાવવામાં આવે કે તેની પ્રતિભા અને શક્તિ માત્ર તેના પોતાના માટે નથી, પરંતુ આખા સમાજના કલ્યાણ માટે છે, તો જ તે ભવિષ્યમાં નૈતિક નેતા બની શકશે. શિક્ષકોએ પણ માત્ર માહિતી આપનાર મશીન બનવાને બદલે શિષ્યોના જીવનમાં નૈતિક મૂલ્યોના સિંચન માટે એક પ્રેરણાદાયી ભૂમિકા ભજવવી પડશે.

ગુરુકુળ પરંપરા આપણને 'શું બનવું' (ચરિત્ર) તે શીખવતી હતી, જ્યારે આધુનિક શિક્ષણ આપણને 'શું મેળવવું' (ક્ષમતા) તે શીખવે છે. સાચા નૈતિક નેતૃત્વ માટે ચરિત્ર અને ક્ષમતા બંને અનિવાર્ય છે. જો આપણી પાસે ક્ષમતા હશે પણ ચરિત્ર નહીં હોય, તો આપણે અત્યંત બુદ્ધિશાળી પણ નૈતિકતા વિનાના ભ્રષ્ટ નેતાઓ પેદા કરીશું, જે સમાજ માટે જોખમી છે. અને જો ચરિત્ર હશે પણ આધુનિક યુગની ક્ષમતા નહીં હોય, તો આપણે વર્તમાન પડકારોનો સામનો કરી શકીશું નહીં. તેથી, વર્તમાન સમયની માગ એ છે કે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પરિવર્તન લાવીને એવા નેતાઓ તૈયાર કરવામાં આવે જેમના હાથમાં ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાન હોય, પણ જેમનું હૃદય ગુરુકુળના નૈતિક પાયા પર ટકેલું હોય. જ્યારે બુદ્ધિ અને હૃદય એકસૂત્રતામાં આવશે, ત્યારે જ શિક્ષણનો સાચો હેતુ સાર્થક થશે અને સમાજને એવા નેતાઓ મળશે જે પ્રકાશની જેમ પોતે બળીને પણ બીજાને સાચો માર્ગ બતાવશે.આ સંશોધન વિષયની પ્રાસંગિકતા એમાં છે કે આજના સમયમાં શિક્ષણ માત્ર જ્ઞાન પૂરતું સીમિત ન રહી વ્યક્તિત્વ નિર્માણ અને સામાજિક જવાબદારી સાથે જોડાયેલું છે. ગુરુકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીઓ વચ્ચેના નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમોની તુલના કરીને, બંને પ્રણાલીઓની શ્રેષ્ઠતાઓને સમજી શકાય છે અને ભવિષ્ય માટે વધુ અસરકારક અને મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ પ્રણાલી વિકસાવી શકાય છે. આ અભ્યાસ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં નૈતિક નેતૃત્વના મહત્વને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે અને આધુનિક સંસ્થાઓમાં પરંપરાગત મૂલ્યોના સમન્વય માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા (Review of Literature)

Ministry of Education, Government of India (2020): દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી *National Education Policy 2020* એ ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વ્યાપક સુધારાઓ માટે માર્ગદર્શિકા તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. આ નીતિએ સમગ્ર શિક્ષણ માળખાને વધુ લવચીક, સર્વસમાવેશક અને બહુવિધ વિષયક બનાવવાની દિશામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. તેમાં 5+3+3+4 ના નવા શૈક્ષણિક માળખાનું પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યું હતું, જે વિદ્યાર્થીઓના માનસિક અને શૈક્ષણિક વિકાસને અનુરૂપ માનવામાં આવ્યું હતું. નીતિએ પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની મહત્વતા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો, જેનાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સમજ અને શૈક્ષણિક રસ વધ્યો હતો. આ ઉપરાંત, ડિજિટલ શિક્ષણ, કુશળતા વિકાસ (skill development),

https://www.gapbhasha.org/

અને શિક્ષક તાલીમને મજબૂત બનાવવાની દિશામાં પણ સુધારાઓ સૂચવવામાં આવ્યા હતા. નીતિએ ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં સંસ્થાઓની સ્વાયત્તતા વધારવા, મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપવાનું અને સંશોધનને પ્રાથમિકતા આપવાનું ઉદ્દેશ્ય ધરાવ્યું હતું. આ રીતે, NEP 2020 એ ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થાને વૈશ્વિક ધોરણો સાથે સુસંગત બનાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ પગલું સાબિત થયું હતું.

UNESCO (2021): દ્વારા પ્રકાશિત Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education અહેવાલે વૈશ્વિક શિક્ષણ પ્રણાલીને નવી દિશા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ અહેવાલમાં શિક્ષણને માત્ર જ્ઞાન પ્રદાન કરવાની પ્રક્રિયા તરીકે નહીં પરંતુ સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને ટકાઉ વિકાસ માટેના સાધન તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. અહેવાલે "નવું સામાજિક કરાર સ્થાપિત કરવાની જરૂરિયાત દર્શાવી હતી, જેમાં શિક્ષણ પ્રણાલીએ સહકાર, સમાવેશ અને માનવ મૂલ્યોને પ્રાથમિકતા આપવાની જરૂરિયાત વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી.

આ દસ્તાવેજમાં શિક્ષણને ભવિષ્યના પડકારો—જેમ કે ટેક્નોલોજીકલ પરિવર્તન, પર્યાવરણ સંકટ અને સામાજિક અસમાનતા—નો સામનો કરવા માટે સશક્ત સાધન તરીકે માનવામાં આવ્યું હતું. તેમાં શિક્ષણમાં ટેક્નોલોજીનો જવાબદાર ઉપયોગ, શિક્ષકની ભૂમિકા મજબૂત બનાવવી અને સહયોગી શીખવાની પદ્ધતિઓ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. અહેવાલે શિક્ષણમાં વૈશ્વિક નાગરિકતા અને જીવનભર શીખવાની પ્રક્રિયાને (lifelong learning) પ્રોત્સાહન આપવાનું મહત્વ પણ દર્શાવ્યું હતું. આ રીતે, UNESCO (2021) નો અહેવાલ ભવિષ્યમુખી અને માનવકેન્દ્રિત શિક્ષણ પ્રણાલીની રચના માટે માર્ગદર્શક સાબિત થયો હતો.

OOECD (2021): દ્વારા પ્રકાશિત *Educating for Global Competence: Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World* અહેવાલે વૈશ્વિક ક્ષમતા વિકસાવવા માટે શિક્ષણની ભૂમિકા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. આ અભ્યાસમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક મુદ્દાઓ—જેમ કે સંસ્કૃતિક વિવિધતા, પર્યાવરણ સમસ્યાઓ અને સામાજિક અસમાનતા—વિશે સમજણ વિકસાવવી અત્યંત જરૂરી બની હતી. અહેવાલે શિક્ષણને માત્ર શૈક્ષણિક સિદ્ધિ સુધી મર્યાદિત રાખવાને બદલે, વિદ્યાર્થીઓમાં ક્રિટિકલ થિંકિંગ, સહાનુભૂતિ (empathy) અને જવાબદાર નાગરિકતા વિકસાવવાની દિશામાં આગળ વધારવાનું મહત્વ દર્શાવ્યું હતું.

આ અહેવાલમાં શાળાઓ અને શિક્ષણ પ્રણાલીઓને એવા માળખા વિકસાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા હતા, જે વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ સંસ્કૃતિઓ સાથે સંવાદ કરવાની અને વૈશ્વિક સ્તરે સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવા માટે તૈયાર કરે. તેમાં શિક્ષકોની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ ગણાવવામાં આવી હતી, જેમણે વિદ્યાર્થીઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવા માટે નવીન શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અપનાવવાની જરૂરિયાત વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. વધુમાં, આ અહેવાલે સમાવેશી (inclusive) અને ટકાઉ (sustainable) વિશ્વ માટે શિક્ષણને કેન્દ્રસ્થાને રાખવાની જરૂરિયાત દર્શાવી હતી. આ રીતે, OECD (2021) નો અભ્યાસ વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ ધરાવતા અને જવાબદાર નાગરિકો તૈયાર કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક સાબિત થયો હતો.

World Bank (2022): દ્વારા પ્રકાશિત *Education and Learning: Building Back Better After COVID-19* અહેવાલે COVID-19 મહામારી પછીની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં આવેલા પડકારો અને સુધારાની જરૂરિયાતો પર વિશ્લેષણાત્મક પ્રકાશ પાડ્યો હતો. આ અહેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે મહામારી દરમિયાન શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભારે વિક્ષેપ આવ્યો હતો, જેના કારણે શીખવાની ક્ષતિ (learning loss) નોંધપાત્ર રીતે વધી હતી. ખાસ કરીને ગરીબ અને વંચિત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ પર તેની અસર વધુ ગંભીર રહી હતી.

અહેવાલે શિક્ષણ પ્રણાલીને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે "Building Back Better" અભિગમ અપનાવવાની ભલામણ કરી હતી, જેમાં ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ, ડિજિટલ લર્નિંગ અને સમાન તકો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમાં શિક્ષણમાં ટેક્નોલોજીના ઉપયોગને મજબૂત બનાવવાની સાથે શિક્ષકોને નવી શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ માટે તાલીમ આપવાની જરૂરિયાત દર્શાવવામાં આવી હતી. વધુમાં, શીખવાની ખામી દૂર કરવા માટે મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓ સુધારવાની અને વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિગત સહાય પૂરી પાડવાની જરૂરિયાત પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

આ રીતે, World Bank (2022) નો અહેવાલ મહામારી પછીના સમયમાં શિક્ષણ પ્રણાલીને વધુ સ્થિર, લવચીક અને સમાવેશી બનાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક સાબિત થયો હતો.

UNESCO (2023): દ્વારા પ્રકાશિત *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education* અહેવાલે શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ટેક્નોલોજીના ઉપયોગ અને તેના પ્રભાવ પર વ્યાપક વિશ્લેષણ રજૂ કર્યું હતું. આ અહેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે ટેક્નોલોજી શિક્ષણમાં નવી તકો સર્જે છે, પરંતુ તે સાથે સાથે અસમાનતા અને પહોંચ (access) સંબંધિત પડકારો પણ ઉભા કરે છે. ખાસ કરીને વિકસતા દેશોમાં ડિજિટલ ડિવાઇડ (digital divide)ના કારણે તમામ વિદ્યાર્થીઓને સમાન શૈક્ષણિક સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી તેવી સમસ્યાઓ નોંધાઈ હતી.

અહેવાલે શિક્ષણમાં ટેક્નોલોજીના જવાબદાર અને સમાન ઉપયોગ માટે નીતિગત માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. તેમાં સૂચવાયું હતું કે ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સહાયક સાધન તરીકે થવો જોઈએ, પરંતુ તે શિક્ષકને સંપૂર્ણપણે બદલવાનો વિકલ્પ નથી. શિક્ષકોની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ ગણાવવામાં આવી હતી અને તેમને ડિજિટલ કુશળતા (digital skills) વિકસાવવા માટે તાલીમ આપવાની જરૂરિયાત દર્શાવવામાં આવી હતી.
આ ઉપરાંત, અહેવાલે ટેક્નોલોજીના ઉપયોગમાં નૈતિકતા (ethics), ડેટા સુરક્ષા (data privacy) અને વિદ્યાર્થીઓના હિતોને ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો હતો. આ રીતે, UNESCO (2023) નો અહેવાલ શિક્ષણમાં ટેક્નોલોજીના સંતુલિત અને અસરકારક ઉપયોગ માટે માર્ગદર્શક સાબિત થયો હતો.

Harvard Graduate School of Education (2024): દ્વારા પ્રકાશિત અહેવાલે આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં નવીનતા, સામાજિક-ભાવનાત્મક શીખણ અને વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમ પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. આ અભ્યાસમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ હવે બદલાતી દુનિયાની જરૂરિયાતોને પૂરતી નથી અને શિક્ષણને વધુ લવચીક, અનુભવ આધારિત અને વ્યક્તિગત બનાવવાની જરૂરિયાત વધી હતી.

અહેવાલે ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે શિક્ષણમાં માનસિક આરોગ્ય, .સહાનુભૂતિ અને સહકાર જેવી મૂલ્યોને સમાવવાની જરૂરિયાત દર્શાવી હતી. તેમાં શિક્ષકોને માર્ગદર્શક તરીકે કાર્ય કરવાની ભૂમિકા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા અને સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે. વધુમાં, ડિજિટલ સાધનો અને નવી ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ શિક્ષણને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ ગણાવવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે, Harvard Graduate School of Education (2024) નો અભ્યાસ ભવિષ્યમુખી, માનવકેન્દ્રિત અને નવીન શિક્ષણ પ્રણાલીની રચના માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક સાબિત થયો હતો.

National Council of Educational Research and Training (2022): દ્વારા પ્રકાશિત *Education for Values in Schools: Framework and Guidelines* દસ્તાવેજે શાળાઓમાં મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણના મહત્વ પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. આ અભ્યાસમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન પૂરું પાડવાનો નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક મૂલ્યો, સામાજિક જવાબદારી અને માનવતા વિકસાવવાનો પણ છે. દસ્તાવેજે શાળાઓમાં સકારાત્મક વર્તન, સહાનુભૂતિ, સહકાર અને નૈતિકતા વિકસાવવા માટે માર્ગદર્શિકા પૂરી પાડી હતી.
આ દસ્તાવેજમાં શિક્ષકોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણાવવામાં આવી હતી, કારણ કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે આદર્શ તરીકે કાર્ય કરે છે. તેમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ, સહપાઠ્યક્રમ પ્રવૃત્તિઓ અને શાળા સંસ્કૃતિ દ્વારા મૂલ્યોનું સંવર્ધન કેવી રીતે કરી શકાય તે અંગે વિગતવાર માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું હતું. વધુમાં, વિદ્યાર્થીઓમાં નાગરિકતા, લોકશાહી મૂલ્યો અને સામાજિક સંવેદનશીલતા વિકસાવવા માટે પણ વિવિધ પદ્ધતિઓ સૂચવવામાં આવી હતી.

. આ રીતે, NCERT (2022) નો દસ્તાવેજ શાળાઓમાં મૂલ્યઆધારિત અને સર્વાંગી શિક્ષણ પ્રણાલીની રચના માટે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શક સાબિત થયો હતો

સંશોધનના ઉદ્દેશો (Objectives of the Study)

- **વ્યક્તિગત અભ્યાસ (Personalized Learning)**

AIનો સૌથી મોટો લાભ વ્યક્તિગત અભ્યાસ છે. દરેક વિદ્યાર્થીની શૈક્ષણિક ક્ષમતા અને ગતિ અલગ હોય છે. AI આધારિત

https://www.gapbhasha.org/

સિસ્ટમો વિદ્યાર્થીઓની કામગીરીનું વિશ્લેષણ કરીને તેમની જરૂરિયાત અનુસાર અભ્યાસ સામગ્રી પ્રદાન કરે છે. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓને તેમની ક્ષમતાના આધારે માર્ગદર્શન મળે છે. સંશોધન મુજબ AI આધારિત સિસ્ટમો વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનું વિશ્લેષણ કરીને અભ્યાસને વધુ અસરકારક બનાવે છે.

- **1) ગુરુકુલમાં નૈતિક નેતૃત્વની વિશેષતાઓ જાણવા.**
- **2) આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નેતૃત્વ શૈલીનું વિશ્લેષણ**
- **3) બંને પ્રણાલીઓ વચ્ચે તુલના કરવી**

1: ગુરુકુલમાં નૈતિક નેતૃત્વની વિશેષતાઓ જાણવા

આ ઉદ્દેશનો મુખ્ય હેતુ પ્રાચીન ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં રહેલા નૈતિક નેતૃત્વના મૂળ તત્વોનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવાનો છે. ગુરુકુલ પદ્ધતિમાં ગુરુ માત્ર જ્ઞાન આપનાર ન રહી, પરંતુ શિષ્યના સમગ્ર વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે જવાબદાર નેતા તરીકે કાર્ય કરે છે. અહીં નેતૃત્વનું આધાર તત્વ "આદર્શ પ્રત્યક્ષતા" પર આધારિત છે, જેમાં ગુરુ પોતાનાં વર્તન દ્વારા નૈતિક મૂલ્યોનું પ્રદર્શન કરે છે.

આ ઉદ્દેશ હેઠળ શિસ્ત આત્મનિયમ સત્યનિષ્ઠા કરુણા અને આધ્યાત્મિકતા જેવા પરિબળોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. ગુરુ-શિષ્ય સંબંધમાં વિશ્વાસ, આદર અને સમર્પણ જેવા ગુણો કેવી રીતે નૈતિક નેતૃત્વને મજબૂત બનાવે છે તે પણ અભ્યાસનો ભાગ રહેશે. ઉપરાંત, ગુરુકુલમાં શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચેનો અવિભાજ્ય સંબંધ નૈતિક નેતૃત્વને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

2: આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નેતૃત્વ શૈલીનું વિશ્લેષણ

આ ઉદ્દેશ આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિકસેલી વિવિધ નેતૃત્વ શૈલીઓનું વિશ્લેષણ કરવા માટે કેન્દ્રિત છે. આજના સમયમાં શૈક્ષણિક નેતૃત્વ માત્ર શિક્ષણ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ સંસ્થા સંચાલન, માનવ સંસાધન વ્યવસ્થાપન, ટેક્નોલોજી અપનાવવું અને ગુણવત્તા જાળવવું જેવા વિવિધ પાસાઓને આવરી લે છે.

આ ઉદ્દેશ હેઠળ ટ્રાન્સફોર્મેશનલ (Transformational), ટ્રાન્ઝેક્શનલ (Transactional) અને ડિસ્ટ્રિબ્યુટેડ લીડરશિપ (Distributed Leadership) જેવા આધુનિક નેતૃત્વ મોડેલ્સનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. નૈતિકતા અને પારદર્શિતા (transparency), જવાબદારી (accountability), અને વ્યાવસાયિક આચારસંહિતા (professional ethics) જેવા તત્વો આધુનિક નેતૃત્વમાં કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે તે પણ આ અભ્યાસમાં સામેલ રહેશે.

તે ઉપરાંત, શિક્ષક અને સંચાલકની ભૂમિકામાં આવેલા પરિવર્તન—જેમ કે "teacher as facilitator" અને "leader as manager"—નો નૈતિક નેતૃત્વ પર શું પ્રભાવ પડે છે, તે પણ વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. આ ઉદ્દેશ આધુનિક શિક્ષણમાં નૈતિક મૂલ્યોના સ્થાન અને તેની વ્યવહારિકતા વચ્ચેનું સંતુલન સમજવામાં મદદરૂપ થશે.

3: બંને પ્રણાલીઓ વચ્ચે તુલના કરવી

આ ઉદ્દેશ ગુરુકુલ અને આધુનિક શૈક્ષણિક પ્રણાલીઓ વચ્ચેના નૈતિક નેતૃત્વના તુલનાત્મક અભ્યાસ પર આધારિત છે. આ તુલનામાં બંને પ્રણાલીઓના મૂળભૂત અભિગમો, મૂલ્યો, પદ્ધતિઓ અને પરિણામોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે.

ગુરુકુલ પ્રણાલી મૂલ્યઆધારિત, આધ્યાત્મિક અને વ્યક્તિગત વિકાસ પર કેન્દ્રિત છે, જ્યારે આધુનિક પ્રણાલી વૈજ્ઞાનિક, વ્યવસાયિક અને પરિણામકેન્દ્રિત છે. આ તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા બંને પ્રણાલીઓમાં રહેલા મજબૂત પાસાઓ (strengths) અને મર્યાદાઓ (limitations) ઓળખવામાં આવશે.

આ ઉદ્દેશનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ એ છે કે શું બંને પ્રણાલીઓના શ્રેષ્ઠ તત્વોને સંકલિત કરીને એક સમન્વિત (integrated) અને અસરકારક નૈતિક નેતૃત્વ મોડેલ વિકસાવી શકાય? આ રીતે, આ અભ્યાસ ભવિષ્યના શિક્ષણ માટે એક નવી દિશા દર્શાવે છે, જેમાં પરંપરા અને આધુનિકતાનો સંતુલિત સમન્વય જોવા મળે છે.

- **તુલનાત્મક વિશ્લેષણ (Comparative Chart)**

https://www.gapbhasha.org/

મુદ્દા	ગુરૂકુલ પ્રણાલી	આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ
નેતૃત્વનો સ્વરૂપ	ગુરુ-કેન્દ્રિત	સંસ્થા-કેન્દ્રિત
મુખ્ય લક્ષ્ય	ચરિત્ર નિર્માણ	જ્ઞાન અને કૌશલ્ય વિકાસ
મૂલ્યો	નૈતિકતા,શિસ્ત, આધ્યાત્મિકતા	વ્યવસાયિકતા, નવીનતા
શિક્ષકની ભૂમિકા	માર્ગદર્શક અને આદર્શ	સુવિધાદાતા (Facilitator)
અભિગમ	મૂલ્યઆધારિત	પરિણામકેન્દ્રિત

સંશોધન પદ્ધતિ (Resarch Methodology)

આ સંશોધન ગુરૂકુલ પ્રણાલી અને આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવા માટે રચાયેલ છે. આ અભ્યાસ સંપૂર્ણપણે **દ્વિતીયક માહિતી** (Secondary Data) પર આધારિત છે, જેમાં પહેલાથી ઉપલબ્ધ સાહિત્ય અને દસ્તાવેજોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરીને તારણો કાઢવામાં આવ્યા છે.

- **સંશોધનનો પ્રકાર** (Type of Research)

આ અભ્યાસ **ગુણાત્મક** (Qualitative Research) સ્વરૂપનો છે. તેમાં માનવીય મૂલ્યો, નૈતિકતા અને નેતૃત્વના અભિગમોને સમજવા માટે વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે.

આ સંશોધનનો સ્વભાવ **તુલનાત્મક અભ્યાસ** છે, કારણ કે તેમાં ગુરૂકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીઓ વચ્ચેના તફાવતો અને સમાનતાઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.

- **ડેટા સંગ્રહના સ્રોત** (Sources of Data Collection)

આ સંશોધનમાં પ્રાથમિક ડેટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે નીચે મુજબના દ્વિતીયક સ્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

- **પુસ્તકો** (Books):
  ગુરૂકુલ પ્રણાલી, ભારતીય શિક્ષણ પરંપરા અને આધુનિક શૈક્ષણિક નેતૃત્વ વિષયક પુસ્તકોનો અભ્યાસ
- **સંશોધન લેખો** (Research Articles):
  વિવિધ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય જર્નલોમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખો
- **જર્નલ્સ અને મેગેઝિન્સ** (Journals & Magazines):
  શિક્ષણ ક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રામાણિક સામયિકો
- **શૈક્ષણિક નીતિ દસ્તાવેજો** (Policy Documents):
  શિક્ષણ નીતિઓ, અહેવાલો અને સરકારી દસ્તાવેજો
- **ઓનલાઈન સ્રોતો** (E-resources):
  વિશ્વસનીય વેબસાઈટ્સ, e-books અને ડિજિટલ લાઇબ્રેરી

- **ડેટા પસંદગી અને મર્યાદા** (Data Selection and Delimitation)

સંશોધનમાં માત્ર વિષય સાથે સંબંધિત અને વિશ્વસનીય સ્રોતોમાંથી જ માહિતી પસંદ કરવામાં આવી છે. જૂના અને અપ્રમાણિક સ્રોતોને દૂર રાખવામાં આવ્યા છે જેથી અભ્યાસની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે.
અભ્યાસને ચોક્કસ પરિધિમાં રાખવા માટે નીચે મુજબ મર્યાદાઓ નક્કી કરવામાં આવી છે:

- ગુરૂકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીઓના નૈતિક નેતૃત્વ સુધી મર્યાદિત
- માત્ર સાહિત્ય આધારિત અભ્યાસ
- કોઈ પ્રાથમિક સર્વે અથવા ઈન્ટરવ્યુનો સમાવેશ નથી

- **ડેટા વિશ્લેષણ પદ્ધતિ** (Method of Data Analysis)

દ્વિતીયક ડેટાના વિશ્લેષણ માટે નીચેની પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી છે:

https://www.gapbhasha.org/

(A) થીમેટિક વિશ્લેષણ (Thematic Analysis)

- વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી એકત્રિત માહિતીમાં સામાન્ય વિષયો (themes) અને પેટર્ન્સ શોધીને તેનો ગોઠવણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યો છે.

(B) તુલનાત્મક વિશ્લેષણ (Comparative Analysis)

- ગુરુકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીઓ વચ્ચેના નૈતિક નેતૃત્વના તત્વો, મૂલ્યો અને અભિગમોની તુલના કરીને સમાનતાઓ અને તફાવતો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

(C)વર્ણનાત્મક વિશ્લેષણ (Descriptive Analysis)

- વિષયને સરળ અને વ્યવસ્થિત રીતે સમજાવવા માટે વર્ણનાત્મક શૈલીમાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.
- **સંશોધનની મર્યાદાઓ (Limitations of the Study)**
- અભ્યાસ સંપૂર્ણપણે દ્વિતીયક માહિતી પર આધારિત હોવાથી પ્રાથમિક અનુભવનો અભાવ
- **સારાંશ (Summary of Methodology)**

આ સંશોધન ગુણાત્મક અને તુલનાત્મક અભ્યાસ છે, જે સંપૂર્ણપણે દ્વિતીયક ડેટા પર આધારિત છે. વિવિધ સાહિત્ય સ્ત્રોતોના વિશ્લેષણ દ્વારા ગુરુકુલ અને આધુનિક શિક્ષણમાં નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમોને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

- વિશ્લેષણ અને ચર્ચા (Findings & Discussion)

આ અધ્યાયમાં ગુરુકુલ પ્રણાલી અને આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. દ્વિતીયક માહિતીના આધારે બંને પ્રણાલીઓના મુખ્ય લક્ષણો, તફાવતો અને સમાનતાઓને વ્યાખ્યાયિત કરીને તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

- **ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં નૈતિક નેતૃત્વના અભિગમો**

ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં નૈતિક નેતૃત્વનું મૂળ તત્વ "ગુરુ" પર આધારિત છે. ગુરુ માત્ર શિક્ષણ આપનાર નથી, પરંતુ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શન આપનાર અને આદર્શ પ્રેરક તરીકે કાર્ય કરે છે.

- ગુરુકુલમાં નેતૃત્વ મૂલ્યઆધારિત (Value-based) હોય છે
- ગુરુ પોતાનાં વર્તન દ્વારા નૈતિકતા શીખવે છે (Role Model)
- શિષ્યમાં શિસ્ત, આદર, જવાબદારી અને આત્મનિયમ વિકસાવવામાં આવે છે
- શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે ગાઢ સંબંધ હોય છે
- આધ્યાત્મિકતા અને ચરિત્ર નિર્માણને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે

આ પ્રણાલી વ્યક્તિના આંતરિક વિકાસ (Inner Development) પર ભાર મૂકે છે. નૈતિકતા અહીં શિક્ષણનો અંગભૂત ભાગ છે, જે વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વને મજબૂત બનાવે છે. પરંતુ આ પ્રણાલી આધુનિક સમયમાં વ્યાપક રીતે અમલમાં મૂકવી મુશ્કેલ બની શકે છે.

- **આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક નેતૃત્વ**

આધુનિક શિક્ષણમાં નેતૃત્વ વધુ વ્યવસ્થિત, વૈજ્ઞાનિક અને વ્યવસાયિક બની ગયું છે.

- નેતૃત્વ સંસ્થા-કેન્દ્રિત (Organization-based) છે
- કાર્યક્ષમતા, પરિણામ અને નવીનતા પર ભાર
- શિક્ષક "facilitator" તરીકે કાર્ય કરે છે
- નિયમો, નીતિઓ અને આચારસંહિતાનો અમલ
- ટેક્નોલોજી અને મેનેજમેન્ટનો વ્યાપક ઉપયોગ
- આધુનિક પ્રણાલી બાહ્ય વિકાસ (External Development) પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેમાં કાર્યક્ષમતા અને સંસ્થા વિકાસને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. પરંતુ ઘણીવાર નૈતિક મૂલ્યોનો અભાવ અથવા ગૌણ સ્થાન જોવા મળે છે.
- 8.3 તુલનાત્મક વિશ્લેષણ (Comparative Analysis)

https://www.gapbhasha.org/

ગુરુકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ વચ્ચેના મુખ્ય તફાવતો નીચે મુજબ છે:

મુદ્દા	ગુરુકુલ પ્રણાલી	આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી
અભિગમ	આધ્યાત્મિક અને મૂલ્યઆધારિત	વૈજ્ઞાનિક અને વ્યવસાયિક
નેતૃત્વ	વ્યક્તિ-કેન્દ્રિત (ગુરુ)	સંસ્થા-કેન્દ્રિત
મુખ્ય લક્ષ્ય	ચરિત્ર નિર્માણ	કારકિર્દી અને કૌશલ્ય વિકાસ
સંબંધ	ગુરુ-શિષ્ય નજીકનો સંબંધ	ઔપચારિક સંબંધ
નૈતિકતા	કેન્દ્રસ્થાન	સહાયક તત્વ

આ તુલના દર્શાવે છે કે બંને પ્રણાલીઓના અભિગમોમાં મૂળભૂત તફાવત છે, છતાં બંનેના પોતાના મહત્વપૂર્ણ ફાયદા છે.

સંકલિત અભિગમ (Integrated Approach)

વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર એક જ પ્રણાલી સંપૂર્ણ નથી. આજના સમયમાં એક સંકલિત અભિગમ (Integrated Approach) જરૂરી છે:

- ગુરુકુલના નૈતિક મૂલ્યો + આધુનિક શિક્ષણની વ્યવહારુતા
- ચરિત્ર નિર્માણ + કૌશલ્ય વિકાસ
- આધ્યાત્મિકતા + ટેક્નોલોજી જો આધુનિક શિક્ષણમાં ગુરુકુલના મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવે, તો શિક્ષણ વધુ સર્વાંગી અને સંતુલિત બની શકે છે. આ અભિગમ ભવિષ્ય માટે વધુ અસરકારક શિક્ષણ મોડેલ પ્રદાન કરી શકે છે.

મુખ્ય તારણો (Key Findings)

- ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં નૈતિક નેતૃત્વ વધુ મજબૂત અને આંતરિક છે
- આધુનિક શિક્ષણમાં નેતૃત્વ વધુ વ્યવહારુ અને બાહ્ય છે
- બંને પ્રણાલીઓમાં નેતૃત્વના હેતુ અલગ હોવા છતાં અંતિમ લક્ષ્ય વિકાસ છે
- સંકલિત અભિગમ સૌથી વધુ અસરકારક બની શકે છે

સારાંશ (Conclusion)

આ અધ્યાય દર્શાવે છે કે ગુરુકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ બંનેમાં નૈતિક નેતૃત્વના અલગ અભિગમો છે, પરંતુ બંનેની સંકલિત પદ્ધતિ ભવિષ્યના શિક્ષણ માટે વધુ યોગ્ય છે. આથી, શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં મૂલ્યઆધારિત અને વ્યવહારુ નેતૃત્વ વચ્ચે સંતુલન જાળવવું અત્યંત જરૂરી છે.

ભલામણો (Recommendations)

આ સંશોધનના તારણોના આધારે ગુરુકુલ પ્રણાલી અને આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક નેતૃત્વને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે નીચે મુજબની ભલામણો રજૂ કરવામાં આવે છે:

આધુનિક શિક્ષણમાં ગુરુકુલના મૂલ્યોનો સમાવેશ

આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી વધુ ટેક્નોલોજી આધારિત અને પરિણામકેન્દ્રિત બની ગઈ છે, પરંતુ તેમાં નૈતિક મૂલ્યો અને ચરિત્ર નિર્માણનું મહત્વ ઘણીવાર ઓછું જોવા મળે છે. તેથી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે:

શાળાઓ અને કોલેજોમાં મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ (Value-Based Education) ફરજિયાત બનાવવું જોઈએ

ગુરુકુલ પ્રણાલીમાંથી શીખવા જેવી બાબતો જેમ કે શિસ્ત, સત્યનિષ્ઠા, આદર અને આત્મનિયમ અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવી જોઈએ

https://www.gapbhasha.org/

શિક્ષકોને માત્ર શૈક્ષણિક જ નહીં પરંતુ નૈતિક માર્ગદર્શક (Moral Guide) તરીકે પણ તાલીમ આપવી જોઈએ
વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિ વધે તેવા કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ
આથી આધુનિક શિક્ષણ વધુ સર્વાંગી (Holistic) અને મૂલ્યઆધારિત બની શકે છે.

2. નેતૃત્વ વિકાસ માટે નવી દિશાઓ

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અસરકારક નૈતિક નેતૃત્વ વિકસાવવા માટે નવી અને વ્યવહારુ દિશાઓ અપનાવવી જરૂરી છે:
શિક્ષકો અને સંચાલકો માટે Leadership Development Programs શરૂ કરવાના
Ethical Leadership Training Workshops નિયમિત રીતે યોજવા
નિર્ણય પ્રક્રિયામાં પારદર્શિતા (Transparency) અને જવાબદારી (Accountability) વધારવી
શાળાઓમાં participative leadership model (સહભાગી નેતૃત્વ) અમલમાં મૂકવો
વિદ્યાર્થીઓમાં પણ શરૂઆતથી જ leadership skills અને ethical decision-making વિકસાવવું

References

[1] Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. New Delhi, India: Government of India.
[2] UNESCO. (2021). *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. Paris, France: UNESCO Publishing.
[3] OECD. (2021). *Educating for global competence: Preparing our youth for an inclusive and sustainable world*. Paris, France: OECD Publishing.
[4] World Bank. (2022). *Education and learning: Building back better after COVID-19*. Washington, DC: World Bank Group.
[5] UNESCO. (2023). *Global education monitoring report 2023: Technology in education*. Paris, France: UNESCO Publishing.
[6] Harvard Graduate School of Education. (2024). *Education leadership: Ethical and transformational approaches*. Cambridge, MA: Harvard University.
[7] National Council of Educational Research and Training (NCERT). (2022). *Education for values in schools: Framework and guidelines*. New Delhi, India: NCERT.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

વૈદિક જ્યોતિષ : નવગ્રહના નવ છોડનું વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ

Joshi Dipika Dineshbhai

Email.id: dipjoshi12397@gmail.com
MATUSHRI RAMUBA TEJANI AND MATUSHRI SHANTABEN VIDIA SCIENCE COLLEGE, SARDAR PATEL EDUCATIONAL INSTITUTE, BHAVNAGAR

સારાંશ (Abstract)

વૈદિક જ્યોતિષ એ જ્યોતિષશાસ્ત્રની પરંપરાગત હિન્દુ પદ્ધતિ છે. તે હિન્દુધર્મમાં વેદોના અભ્યાસ સાથે જોડાયેલી છે. જ્યોતિષ શબ્દમાં ખગોળશાસ્ત્ર અને ખગોળીય પદાર્થોની ગતિવિધિઓનો ઉપયોગ કરીને સમય જાળવણીનું વિજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. તેનો હેતુ સમય જાળવવા, કેલેન્ડર જાળવવા અને વૈદિક ધાર્મિક વિધિઓ માટે શુભ સમયની આગાહી કરવાનો હતો. નવગ્રહ એ હિન્દુ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નવ અવકાશીય પદાર્થો છે. આ નવ ગ્રહો સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરૂ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ છે. જેમાંથી રાહુ અને કેતુ એ ખગોળીય બિંદુઓ છે જ્યાં ચંદ્રની ભ્રમણકક્ષા પૃથ્વીની આસપાસ સૂર્યના સ્પષ્ટ માર્ગને છેદે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર માં રાહુ અને કેતુને છાયા ગ્રહ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ નવ ગ્રહો ફક્ત વ્યક્તિના જીવન સાથે સીધા સંબંધિત નથી પણ પરિસ્થિતિકી પર પણ અસર કરે છે. પૃથ્વી પરનું જીવન નવ ગ્રહોની વૈશ્વિક શક્તિઓથી પ્રભાવિત હોવાનું માનવામાં આવે છે. નવગ્રહના દરેક ગ્રહ માટે નવ છોડ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્માંડમાં, ગ્રહો મોટાભાગે સંતુલન જાળવવા માટે જવાબદાર છે. આ ગ્રહોમાં પોતાની ઉર્જા અને ગુણો જોવા મળે છે અને કહેવાય છે કે તે આપણામાંના દરેકને જીવનભર અસર કરે છે. નવગ્રહમાં સમાવેશિત દરેક છોડ વ્યક્તિના ઉર્જાક્ષેત્રને પ્રભાવિત કરવા માટે પસંદ થયેલા છે. વેદ સમજાવે છે કે આ ઔષધિઓ પ્રકૃતિમાં પવિત્રતા ની સાથે ઔષધીય ગુણધર્મો ઉપરાંત રોગપ્રતિકારકતા ધરાવે છે, જે માનવ શરીરને તાજગી આપે છે. સમાવિષ્ટ છોડમાં સૂર્ય માટે અર્ક/આંકડો (Calotropis procera), ચંદ્ર માટે પલાશ/કેસુડો (Butea monosperma), મંગળ માટે ખદિરા/ખેર (Acacia catechu), બુધ માટે અઘેડો/અપામાર્ગ (Achyranthes aspera), ગુરૂ માટે પીપળ (Ficus religiosa), શુક્ર માટે ઉંબરો (Ficus racemosa), શનિ માટે શમી/ખીજડો (Prosopis cineraria) , રાહુ માટે ધરો/દુર્વા (Cynodon dactylon) અને કેતુ માટે દર્ભ (Imperata cylindrica) નો સમાવેશ થાય છે.વર્તમાનમાં આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે નવ ઔષધીય છોડને નવગ્રહના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તર્કસંગત બનાવવાનો છે.

શબ્દાર્થ પ્રમાણે (keywords) : વૈદિક જ્યોતિષ, ખગોળશાસ્ત્ર, નવગ્રહ, વેદ, ધાર્મિક વિધિઓ, ઔષધીય છોડ

- **ઉદ્દેશ્ય**

૧) નવગ્રહના સાહિત્યિક ડેટાની સમીક્ષા કરવી.
૨) માનવ સ્વાસ્થ્ય પર નવગ્રહની અસરનું વિશ્લેષણ કરવું.
3) નવ છોડના ગુણધર્મો અને ઉપયોગોની યાદી બનાવવી અને સમીક્ષા કરવી.
૪) નવગ્રહના ગ્રહો અને છોડના ગુણધર્મો વચ્ચેના સંબંધને તર્કસંગત બનાવવો.

વૈદિક જ્યોતિષમાં, નવગ્રહના કેટલાક મુખ્ય ચિહ્નો છે જે જીવંત પ્રાણીઓના વર્તન પર કર્મના પ્રભાવને દર્શાવે છે

પરિચય (Introduction)

વૈદિક જ્યોતિષ, તારાઓ અને ગ્રહોની સ્થિતિના આધારે વ્યક્તિના ભાગ્યની આગાહી કરવાની એક પદ્ધતિ છે, જે પ્રાચીન

https://www.gapbhasha.org/

ભારત જેટલી જ જૂની છે. પવિત્ર હિન્દુગ્રંથો માંથી તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. પૌરાણિક કથાઓમાં તેનું વિશેષ મહત્વ છે. ઘણા હિન્દુઓ કોઈપણ મોટા જીવન કાર્ય કરતા પહેલા, અથવા જ્યારે તેઓ ખાસ મુશ્કેલીઓનો અનુભવ કરી રહ્યા હોય ત્યારે જ્યોતિષીની સલાહ લે છે. લોકોને તેમના સામાન્ય સ્વભાવ અને ભાગ્યમાં શું સમાયેલું છે તે સમજાવવા ઉપરાંત, વૈદિક જ્યોતિષી ઘણીવાર ચોક્કસ ઉપચારાત્મક પગલાંની ભલામણ કરશે જે આગાહી કરાયેલ નકારાત્મક પરિસ્થિતિઓની અસરોને ઘટાડવામાં મદદરૂપ બને છે. જે સામાન્ય રીતે ચોક્કસ ગ્રહની પૂજા કરવા પર કેન્દ્રિત હોય છે. 21મી સદીમાં હિન્દુઓ તેમના જીવનની પરિસ્થિતિને સુધારવા માટે ગ્રહોની પૂજા કરવાના વિચારને ખરેખર ગંભીરતાથી લઈ શકે છે. આમ, વૈદિક અને જ્યોતિષીય દ્રષ્ટિકોણથી ગ્રહોને કેવી રીતે જોવામાં આવે છે તે સમજવું જરૂરી છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર અનુસાર આ નવગ્રહોની સ્થિતિ વ્યક્તિના સ્વભાવ, સ્વાસ્થ્ય અને ભવિષ્ય પર અસર કરે છે. ડેવિડ ફ્રાવલી એક પ્રસિધ્ધ વૈદિક વિદ્વાન અને જ્યોતિષી છે, તેમના મતે નવગ્રહ માત્ર આકાશી પદાર્થો નથી, પરંતુ માનવ જીવન અને ચૈતન્ય પર પ્રભાવ પાડતી દૈવી ઉર્જા છે. ફ્રાવલી તેમના પુસ્તક “Astrology of the Seers” માં જણાવે છે કે ‘ગ્રહ’ શબ્દનો અર્થ ‘પકડનાર’ થાય છે. આ ગ્રહો તેમના ભ્રમણકક્ષામાં રહીને ચોક્કસ પ્રકારની ઉર્જા નું ઉત્સર્જન કરે છે, જે જીવન અને સૃષ્ટિના ચક્રને ચલાવે છે. જેમાં આપણે જીવીએ છીએ. નવગ્રહમાં સૂર્ય , ચંદ્ર, મંગળ , બુધ , ગુરુ (બૃહસ્પતિ), શુક્ર , શનિ , રાહુ (ચંદ્રનો ઉત્તર ભાગ) અને કેતુ (ચંદ્રનો દક્ષિણ ભાગ) નો સમાવેશ થાય છે. વેદ અને પૌરાણિક શાસ્ત્ર અનુસાર, દરેક ગ્રહ જીવનના એક ચોક્કસ પાસાને રજૂ કરે છે, અને દરેક ચોક્કસ દેવતાના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ હોય છે. જીવન આખરે આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે છે. આ વિકાસ ‘કર્મ’ દ્વારા જ સક્ષમ બને છે. હિન્દુ ખ્યાલ મુજબ દરેક વિચાર અને ક્રિયાની અનુરૂપ પ્રતિક્રિયા હોય છે. નવગ્રહોના દેવતાઓ આપણને આ પાઠ આપવા માટે જવાબદાર છે, અને તેથી આપણા આધ્યાત્મિક વિકાસને સરળ બનાવવામાં મદદરૂપ બની અભિન્ન ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી, વ્યક્તિએ મુશ્કેલીઓને ફક્ત સુખવાદી શોધના માર્ગમાં અવરોધ તરીકે ન જોવી જોઈએ. જીવનના અવરોધોને આધ્યાત્મિક પરિપક્વતા પ્રાપ્ત કરવાની તકો તરીકે જોવા જોઈએ, અને ગ્રહોના દેવતાઓનો સંપર્ક આ પાઠોના આદરણીય શિક્ષકો તરીકે કરવો જોઈએ. ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને વૈદિક પરંપરામાં નવગ્રહ અને તેમની સાથે સંકળાયેલી નવ વનસ્પતિનું ખૂબ મહત્વ છે, એવું માનવામાં આવે છે કે આ વનસ્પતિઓ ગ્રહોની નકારાત્મક અસરોને ઓછી કરે છે અને વાતાવરણમાં સકારાત્મક ઉર્જા વધારે છે.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં ભારત લાંબા સમયથી ઔષધીય દવાઓના સમૃદ્ધ ભંડાર તરીકે પ્રખ્યાત રહ્યું છે. ભારતમાં જંગલો વિશાળ સંખ્યામાં ઔષધીય અને સુગંધિત છોડ ધરાવે છે, જે મોટાભાગે ફાર્માસ્યુટિકલ ઉત્પાદનોના ઉત્પાદન માટે કાચા માલ તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. ઔષધિ શબ્દ લેટિન શબ્દ 'હર્બા' અને જૂના ફ્રેન્ચ શબ્દ 'હર્બ'નું સંયોજન છે. પ્રાચીન કાળથી માનવો દ્વારા હર્બલ છોડ અને હર્બલ દવાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ ઔષધીય છોડનો ઉપયોગ દવાઓ, અત્તર, ખોરાક અને આધ્યાત્મિક હેતુઓ માટે પણ પ્રાચીન કાળથી કરવામાં આવે છે. ઔષધિઓ દ્વારા રોગની સારવાર ખૂબ જ પ્રાચીન કાળથી કરવામાં આવે છે. લોકો તેનો ઉપયોગ ફક્ત રોગની સારવાર માટે જ નહીં, પણ હર્બલ છોડનો આદર પણ કરે છે અને તેમને પવિત્ર પણ માને છે. પવિત્ર છોડ સાથે સંબંધિત ઘણી વાર્તાઓ છે જે આપણને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિશે જણાવે છે. હિન્દુ પૌરાણિક કથાઓમાં બધા દેવી-દેવતાઓના ચોક્કસ વૃક્ષો, છોડ અને પુષ્પો સાથેના સંબંધોની વાતો છે. તેવી જ રીતે, વૃક્ષો, છોડ અને ઘાસ જે નવગ્રહ સાથે સંકળાયેલ છે તેમના સંબંધોની વાતો પણ વેદો અને પુરાણોમાં જોવા મળે છે.

સામગ્રી અને પદ્ધતિઓ

વૈદિક જ્યોતિષમાં, નવગ્રહના કેટલાક મુખ્ય ચિહ્નો છે જે જીવંત પ્રાણીઓના વર્તન પર કર્મના પ્રભાવને દર્શાવે છે

ક્રમ	ગ્રહ	જાતિ	તત્વ
1	સુર્ય (Sun)	પુરુષ	અગ્નિ
2	ચંદ્ર (Moon)	સ્ત્રી	જલ
3	મંગળ (Mars)	પુરુષ	અગ્નિ
4	બુધ (Mercury)	તટસ્થ	ભૂમિ

https://www.gapbhasha.org/

5	ગુરૂ (Jupiter)	પુરુષ	આકાશ
6	શુક્ર (Venus)	સ્ત્રી	જલ
7	શનિ (Saturn)	તટસ્થ	વાયુ
8	રાહુ(Ascending lunar node)	સ્ત્રી	વાયુ
9	કેતુ (Descending lunar node)	તટસ્થ	અગ્નિ

નવગ્રહના ગ્રહોની માનવ સ્વાસ્થ્ય પર અસરો

1. સુર્ય

સૂર્યને નવગ્રહનો રાજા માનવામાં આવે છે. તે આત્મવિશ્વાસ, આત્મસન્માન અને જીવનશક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જન્મકુંડળીમાં તેની સ્થિતિ વ્યક્તિમાં રહેલ ગુણોની શક્તિ નક્કી કરે છે. યોગ્ય સ્થાને રહેલો સૂર્ય નેતૃત્વ ક્ષમતાઓ, સફળતા અને માન્યતા પ્રદાન કરી શકે છે. જોકે, નબળો અથવા પીડિત સૂર્ય આત્મવિશ્વાસનો અભાવ અને પોતાને સાબિત કરવામાં મુશ્કેલી તરફ દોરી શકે છે.

2. ચંદ્ર

ચંદ્ર આપણી લાગણીઓ, વૃત્તિ અને અંતર્જ્ઞાનને નિયંત્રિત કરે છે. તે આપણા અર્ધજાગ્રત મનનું પ્રતીક છે અને આપણી ભાવનાત્મક સુખાકારીને પ્રભાવિત કરે છે. જન્મકુંડળીમાં મજબૂત ચંદ્ર ભાવનાત્મક સ્થિરતા, સહાનુભૂતિ અને અંતર્જ્ઞાનમાં ફાળો આપી શકે છે. બીજી બાજુ, નબળો અથવા પીડિત ચંદ્ર મૂડ સ્વિંગ, ઉદાસીનતા, ભાવનાત્મક ઉથલપાથલ અને આંતરિક અશાંતિ તરફ દોરી શકે છે.

3. મંગળ

મંગળ એ ઊર્જા, સાહસ, ક્રોધ, ક્રિયા અને હિંમતનો ગ્રહ છે. તે આપણી પ્રેરણા, મહત્વાકાંક્ષા અને શારીરિક શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જન્મ કુંડળીમાં સારી સ્થિતિમાં આવેલો મંગળ વ્યક્તિને નીડર અને સફળ બનાવી, પડકારોને દૂર કરવાની ક્ષમતા આપી શકે છે. જો કે, નકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત મંગળ આક્રમકતા, આવેગ અને સંઘર્ષો તરફ દોરી શકે છે.

4. બુધ

બુધ ગ્રહ વાતચીત, બુદ્ધિ અને વિશ્લેષણાત્મક ક્ષમતાઓનું સંચાલન કરે છે. તે આપણી વિચારસરણી, શીખવાની ક્ષમતા અને વિચારોની અભિવ્યક્તિને પ્રભાવિત કરે છે. જન્મ કુંડળીમાં મજબૂત બુધ વાતચીત કૌશલ્ય, બુદ્ધિ અને અનુકૂલનક્ષમતામાં વધારો કરે છે. તેનાથી વિપરીત, નબળો અથવા પીડિત બુધ પોતાને વ્યક્ત કરવામાં, શીખવાની અપંગતાઓ અને નિર્ણય લેવામાં મુશ્કેલીઓ લાવી શકે છે.

5. ગુરૂ

ગુરુ ગ્રહ શાણપણ, જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતા સાથે સંકળાયેલ છે. તે વિસ્તરણ, વૃદ્ધિ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ દર્શાવે છે. જન્મ કુંડળીમાં ગુરુ ગ્રહનું યોગ્ય સ્થાન શાણપણ, આશાવાદ અને જ્ઞાનની તરસ પ્રદાન કરી શકે છે. તે સફળતા અને વિપુલતાની તકો પણ લાવી શકે છે. જોકે, નકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત ગુરુ અતિશય આનંદ, અતિશય આશાવાદ અથવા દિશાનો અભાવ તરફ દોરી શકે છે.

6. શુક્ર

શુક્ર પ્રેમ, સુંદરતા અને સંબંધોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે આપણા પ્રેમભર્યા રમુજી સંવાદો, કલાત્મક પ્રતિભા અને સુમેળભર્યા જોડાણો બનાવવાની ક્ષમતાને પ્રભાવિત કરે છે. જન્મ કુંડળીમાં મજબૂત શુક્ર પ્રેમ, રોમાંસ અને મજબૂત સૌંદર્યલક્ષી ભાવના લાવી શકે છે. તે કલાત્મક ક્ષમતાઓ અને સુમેળભર્યા સામાજિક જીવનમાં પણ ફાળો આપી શકે છે. જોકે, શુક્ર ગ્રહથી પીડિત સંબંધ સમસ્યાઓ, નબળું સ્વાસ્થ્ય, ઉપરછલ્લીતા અથવા ભૌતિક વૃત્તિઓ તરફ દોરી શકે છે.

7. શનિ

શનિ શિસ્ત, જવાબદારી અને સખત મહેનત સાથે સંકળાયેલ છે. તે જીવનના પાઠ, કર્મ અને સહનશીલતાનું પ્રતીક છે. જન્મકુંડળીમાં યોગ્ય રીતે સ્થિત શનિ શિસ્ત, દ્રઢતા અને અવરોધોને દૂર કરવાની ક્ષમતા લાવી શકે છે. તે વ્યવહારિકતા અને

https://www.gapbhasha.org/

(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

મજબૂત કાર્ય કરવામાં નૈતિકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. જોકે, નકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત શનિ મર્યાદાઓ, વિલંબ અથવા જીવન પ્રત્યે નિરાશાવાદી દૃષ્ટિકોણ તરફ દોરી શકે છે.

8. રાહુ & 9. કેતુ

રાહુ અને કેતુને છાયા ગ્રહો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે વૈદિક જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કર્મ પ્રભાવોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જે વ્યક્તિના જીવન પર ઊંડી અને અણધારી અસરો પાડે છે. તેઓ ભૂતકાળના જીવનમાંથી ઇચ્છાઓ અને પાઠ દર્શાવે છે. જન્મકુંડળીમાં રાહુ અને કેતુની સ્થિતિ કર્મ માર્ગ સૂચવે છે. જન્મકુંડળીમાં તેમના સ્થાન મુજબ વ્યક્તિના જીવનમાં સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો થઈ શકે છે. યોગ્ય સ્થિતિ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને અપાર સફળતા પ્રદાન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. જ્યારે આ ગ્રહોની નબળી સ્થિતિ ભ્રમ, નિરાશા, ગેરસમજણ જેવા નકારાત્મક પરિણામો જન્માવી શકે છે.

નવગ્રહ માટેના છોડ અને તેમના સ્વભાવ

ક્રમ	ગ્રહ	વનસ્પતિનું નામ	સ્વભાવ
1	સૂર્ય	આંકડો (Calotropis procera)	હળવો, રુક્ષ(સૂકો), તીક્ષ્ણ(તેજસ્વી), ગરમ
2	ચંદ્ર	પલાશ (Butea monosperma)	હળવો, સ્નિગ્ધ(ચીકણું)
3	મંગળ	ખેર (Acacia catechu)	હળવો, રુક્ષ (શુષ્કતા)
4	બુધ	અપામાર્ગ(Achyranthes aspera)	હળવો, રુક્ષ (શુષ્કતા), તીક્ષ્ણ(તીવ્ર)
5	ગુરૂ	પીપળ (Ficus religiosa)	ભારે, રુક્ષ (શુષ્ક)
6	શુક્ર	ઉંબરો (Ficus racemosa)	ભારે, રુક્ષ (શુષ્ક)
7	શનિ	શમી (Prosopis cineraria)	હળવો, રુક્ષ (શુષ્ક)
8	રાહુ	દુર્વા (Cynodon dactylon)	હળવો
9	કેતુ	દર્ભ (Imperata cylindrica)	હળવો, સ્નિગ્ધ (ચીકણું)

નવ છોડના ઔષધીય ગુણધર્મો અને નવગ્રહ સાથેના સંબંધો

1. **સૂર્ય – અર્ક/આંકડો (Calotropis procera)**

આ છોડ સૂર્ય ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે આ છોડ એસ્ક્લેપિયાડેસી પરિવારનો છે. આંકડો એ આયુર્વેદિક અને પરંપરાગત દવામાં વપરાતો એક શક્તિશાળી છોડ છે, જે ત્વચાના,સાંધાના, અસ્થમા, અને પાચનના રોગોમાં વપરાય છે. તેના પાંદડાને ગરમ કરીને સાંધા કે દુખાવા વાળા ભાગ પર બાંધવાથી રાહત મળે છે. તેના ક્ષીરનો ઉપયોગ ત્વચાના રોગોમાં થાય છે જેવા કે દાદર, ખરજવું. પાચનક્રિયા સુધારવા તેમજ પેટના કીડા મારવા તેમજ યકૃત, બરોળના રોગોમાં ઉપયોગી છે. વૈદિક જ્યોતિષ અને આયુર્વેદમાં આ છોડ સૂર્ય ગ્રહ સાથે સંકળાયેલ પવિત્ર છોડ છે. નવગ્રહ વાટિકામાં તેને મધ્યમાં અથવા પૂર્વમાં વાવવામાં આવે છે. પરંપરાગત અનુસાર આ છોડની પૂજા કરવાથી સૂર્યગ્રહ ને શાંત રાખી શકાય છે. સૂર્યદેવ, શિવ અને હનુમાનની પૂજામાં આંકડાના પુષ્પો ઉપયોગમાં લેવાય છે.

2. **ચંદ્ર – પલાશ/કેસુડો (Butea monosperma)**

આ છોડ ચંદ્ર ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેને દક્ષિણપૂર્વ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. કૃમિના ઉપદ્રવની સારવારમાં તેના બીજનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ વૃક્ષના લાકડાનો ઉપયોગ હિન્દુ ધાર્મિક વિધિઓમાં અગ્નિ પર ઘી રેડવા માટે થાય છે. તેના ત્રિ-પર્ણવાળા પાંદડા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશના પવિત્ર ત્રિમૂર્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ છોડ ફેબેસી પરિવારનો છે. આ એક અત્યંત ગુણકારી વૃક્ષ છે જેના ફૂલ, પાન, ગુંદર અને છાલ નો ઉપયોગ આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટમાં થાય છે. ફાગણ મહિનામાં ખીલતા આ કેસુડાના ફૂલ હોળીના કુદરતી રંગો બનાવવામાં વપરાય છે. તેના ફૂલના પાણીનું સેવન બ્લડ શુગર લેવલ

https://www.gapbhasha.org/

અને હાઈ બ્લડ પ્રેશરને નિયંત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે. પેટના કૃમિ, ચામડીના રોગો, ત્વચાની એલર્જી તેમજ પથરી અને કિડની સંબંધિત સમસ્યાઓમાં તેના ફૂલનો ઉપયોગ થાય છે. આ વૃક્ષની ડાળીઓનો ઉપયોગ પરંપરાગત રીતે પૂર્ણિમાના આગલા દિવસે કરવામાં આવતી ધાર્મિક વિધિઓમાં થાય છે, જે ચંદ્ર ચક્ર સાથે તેના જોડાણને મજબૂત બનાવે છે. આ વૃક્ષના ઔષધીય ગુણ અને ચંદ્ર ગ્રહ સાથે સંકળાયેલા હકારાત્મક સ્પંદનોને કારણે પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

3. મંગળ - ખદીરા/ખેર (<u>Acacia</u> <u>catechu</u>)

આ છોડ મંગળ ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને દક્ષિણ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. આ છોડ ફેબેસી પરિવારનો છે. તે અપચા, ઝાડા, ડાયાબિટીસ અને શ્વસન સમસ્યાઓમાં ઉપયોગી છે. ખેર ચામડીના રોગો જેવા કે ખરજવું, દાદર માટે સર્વોતમ ઔષધ ગણાય છે. તેના દાતણથી મોઢાના ચાંદા મટે છે અને મોઢાના ચેપ સામે રક્ષણ મળે છે. પાનમાં વપરાતો 'કાથો' ખેરના લાકડામાંથી મળે છે, જે ગળાના રોગો સામે શ્રેષ્ઠ છે. જેમ મંગળ ઉર્જા, ક્રિયા, હિંમત અને શક્તિનું પ્રતિક છે, તેમ ખેર ના વૃક્ષને બહાદુરી અને ટકાઉપણાનું પ્રતિક માનવામાં આવે છે. માંગલિક દોષ ના ઉપાય માટે આ વૃક્ષનો ઉપયોગ થાય છે અને તેની પૂજા કરવાથી મંગળ ની નકારાત્મક અસરોને દૂર કરવામાં મદદ મળે છે તેવું માનવામાં આવે છે.

4. બુધ – અપામાર્ગ (<u>Achyranthes</u> <u>aspera)</u>

આ છોડ બુધ ગ્રહ અથવા બુધનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને ઉત્તર દિશામાં વાવવામાં આવે છે. આ છોડ અમરેન્થેસી પરિવારનો છે. પાંદડાઓનો રસ તાવ અને સંધિવાના દુખાવામાં રાહત મેળવવા માટે લગાવવામાં આવે છે. લીવરના રોગો અને પેટના દુખાવાને દૂર કરવા માટે પાંદડાનો ઉપયોગ થાય છે. તેના મૂળના દાંતણ કરવાથી દાંત મજબૂત બને છે, પાયોરિયા મટે છે, પેઢામાંથી રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. વાળ ખરતા અટકાવે છે અને મૂળમાંથી મજબૂત બનાવે છે. બુધ ગ્રહની પ્રતિકૂળ સ્થિતિને ઘટાડવા માટે આ વૃક્ષના મૂળનો ઉપયોગ જ્યોતિષીય ઉપાયોમાં વારંવાર થાય છે. બુધગ્રહને પ્રસન્ન કરવા માટે હવનમાં અપામાર્ગ ના લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. આ વૃક્ષની પૂજા કરવાથી યાદશક્તિ, નિર્ણયશક્તિ, વ્યવસાય માં સુધારો આવે છે જે બધા બુધ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.

5. ગુરુ – પીપળો (<u>Ficus</u> <u>religiosa</u>)

આ છોડ ગુરુ ગ્રહ નું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેને ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. હિન્દુઓ પીપળાના વૃક્ષને પવિત્ર માને છે. પીપળાના વૃક્ષના મૂળ ભગવાન બ્રહ્માનું, પીપળાના વૃક્ષના થડ ભગવાન વિષ્ણુનું, પીપળાના વૃક્ષના પાંદડા ભગવાન શિવનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ છોડ મોરેસી પરિવારનો છે. પીપળાના પાંદડા, છાલ અને ફળનો ઉપયોગ પરંપરાગત દવામાં અસ્થમા, ડાયાબિટીસ, ઝાડા, વાઈ, પેટની સમસ્યાઓ, બળતરા, ચેપી અને જાતીય વિકૃતિઓ માટે થાય છે. પીપળાના ફળ કબજિયાત દૂર કરવા માટે જાણીતા છે. રક્ત શુદ્ધિકરણ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેના પાનનો રસ દાજ્યા પર લગાવવાથી રાહત મળે છે. આ વૃક્ષને પિતૃદેવતાનું નિવાસસ્થાન પણ માનવામાં આવે છે. સ્કંદ પુરાણ અનુસાર પીપળામાં ભગવાન વિષ્ણુનો વ્યાસ છે. શનિવારના દિવસે પીપળાના મૂળમાં પાણી ચડાવવું, પ્રદક્ષિણા કરવી અત્યંત શુભ માનવામાં આવે છે. પીપળાના લાકડાનો ઉપયોગ યજ્ઞમાં સમિધ તરીકે થાય છે જે વાતાવરણને શુદ્ધ કરે છે. આ વૃક્ષનું વાવેતર અને સંવર્ધન વ્યક્તિની કુંડળીમાં ગુરુ ગ્રહની સ્થિતિને મજબૂત બનાવે છે અને તેની પૂજા કરવાથી ગુરુ ગ્રહની નકારાત્મક અસરોને ઓછી કરી શકાય છે.

6. શુક્ર – ઉંબરો (Ficus racemosa)

આ છોડ શુક્ર ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને પૂર્વ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. આ છોડ મોરેસી પરિવારનો છે. ત્વચાના રોગોમાં, ઘા રુજવવા, પેટના રોગો, મરડો, પાઈલ્સ, કબજિયાત, મૂત્ર માર્ગના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે. તેની છાલનો ઉપયોગ તાવ મટાડવામાં તેમજ સોજા પર પર લેપ કરીને લગાવવાથી રાહત મળે છે. તેના ફળનો ઉપયોગ આંતરડાને લગતા રોગોમાં થાય છે. તેને વ્યાપકપણે શુક્ર સાથે સંકળાયેલ દૈવી છોડ માનવામાં આવે છે. તેવું માનવામાં આવે છે કે તે વૈભવી, સર્જનાત્મકતા, સુંદરતા અને સંબંધોને નિયંત્રિત કરે છે.

7. શનિ – ખીજડો/શમી (Prosopis cineraria)

આ છોડ શનિ ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને પશ્ચિમ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે શમી વૃક્ષ ભગવાન હનુમાન, શિવ, ગણેશને અર્પણ કરવામાં આવે ત્યારે તે વિજય અને શક્તિ આપે છે. આ વૃક્ષ ફેબેસી પરિવારના છે. આ

https://www.gapbhasha.org/

છોડના બધા ભાગો ડાયાબિટીસ વિરોધી, બળતરા વિરોધી અને જીવાણુનાશક છે. લીંબુના રસ સાથે તાજા પાનનો રસ ભેળવીને પીવાથી અપચા માટેની સમસ્યા નિવારી શકાય છે. કાનના દુખાવા અને દાંતના દુખાવામાં વાટેલી શીંગોનો અર્ક વપરાય છે. ફૂલોને ખાંડ સાથે ભેળવીને ગર્ભપાત અટકાવવા માટે આપવામાં આવે છે. પાંદડાઓનો ધુમાડો આંખના રોગો માટે સારો ઉપાય છે. પરિપક્વ શીંગો ઉર્જાથી ભરપૂર હોય છે અને તેમાં ઉચ્ચ પોષક મૂલ્ય હોય છે. શનિદેવને પ્રસન્ન કરવા અને તેમના નકારાત્મક પ્રભાવોને ઘટાડવા માટે સૌથી પવિત્ર છોડ માનવામાં આવે છે. આ વૃક્ષની પૂજા કરવાથી શનિ સાથે સંકળાયેલા ધીરજ, શિસ્ત અને સ્થિતિસ્થાપકતામાં સુધારો થાય છે. પૌરાણિક કથા અનુસાર એવું જાણવા મળે છે કે પાંડવોએ તેમના વનવાસ દરમિયાન શમીના વૃક્ષમાં પોતાના શસ્ત્રો છુપાવ્યા હતા, જે તેના રક્ષણાત્મક સ્વભાવને પ્રકાશિત કરે છે.

8. **રાહુ - દુર્વા (Cynodon dactylon)**

આ છોડ રાહુ ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને પશ્ચિમ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. પોએસી પરિવારના સભ્ય છે. હિન્દુ ધર્મમાં ભગવાન ગણેશને અર્પણ કરવા માટે આ ઘાસનો ઉપયોગ થાય છે, તેના વગર પૂજા પૂર્ણ થતી નથી. તે એસિડિટીની સારવારમાં ઉપયોગી છે, રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે અને માસિક સ્રાવની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરે છે. તે કબજિયાતને પણ મટાડે છે, પેઢામાંથી રક્તસ્ત્રાવ મટાડે છે, આંખના ચેપમાં અસરકારક છે અને નાકમાંથી થતાં રક્તસ્ત્રાવમાં મદદરૂપ છે. દુર્વા ઘાસ ને બરમુડા ઘાસના નામથી પણ ઓળખાય છે. તે મૂત્રવર્ધક હોવાથી પેશાબમાં બળતરા કે ઇન્ફેક્શનમાં રાહત આપે છે. તે શરીરને ઠંડક આપે છે અને તેના રસને ખાલી પેટે પીવો અત્યંત ફાયદાકારક માનવામાં આવે છે. રાહુ ગ્રહ નું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે પસંદ કરાયેલ આ છોડ રાહુની નકારાત્મક અસરોને દૂર કરવા માટે વપરાય છે ધાર્મિક પૂજામાં આ ઘાસનો ઉપયોગ થાય છે જે રાહુના પ્રતિકૂળ પ્રભાવોને સુધારવામાં ઉપયોગી બને છે. દુર્વા ઘાસ ભગવાન ગણેશને પ્રખ્યાત રીતે અર્પણ કરાય છે કારણ કે તે રાહુના નકારાત્મક પ્રભાવને નિયંત્રિત કરવા માટે જાણીતા છે. દુર્વા ઘાસ ઠંડક નો ગુણધર્મ ધરાવે છે જે રાહુની ગરમ ઉર્જાને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે અને ભાવનાત્મક શારીરિક શાંતિને પ્રોત્સાહન આપે છે.

9. **કેતુ - દર્ભ (Imperata cylindrica)**

આ છોડ કેતુ ગ્રહનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેને ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં વાવવામાં આવે છે. આ પોએસી પરિવારની વનસ્પતિ છે. આયુર્વેદિક દવા બનાવવામાં દર્ભ ઉપયોગી છે. પરંપરાગત ચિકિત્સામાં કમળાની સારવારમાં તેના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે. પેશાબ વધારવા તેમજ કિડની અને મૂત્રાશયના ચેપમાં મદદ કરે છે. તે શરીરને ઠંડક આપે છે તેથી તાવ અને આંતરિક રક્તસ્ત્રાવ અટકાવવામાં ઉપયોગી છે. તેના મૂળમાં સ્ટાર્ચ અને શર્કરા હોવાથી તે ખાધ્ય છે. આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક મહત્વ જોઈએ તો વૈદિક પરંપરામાં દર્ભ ઘાસને અત્યંત વિજયી ઔષધીય માનવામાં આવે છે, તેનો ઉપયોગ હવન અને પૂજામાં થાય છે. કેતુના નકારાત્મક પ્રભાવને ઘટાડવા અને ગ્રહને શાંત કરવા માટે તેની પૂજાનું મહત્વ છે. કેતુ એક છાયાગ્રહ છે જે અલગતા અને આધ્યાત્મિકતા સાથે સંકળાયેલ છે, દર્ભ ઘાસ આ ઉર્જા સાથે જોડાયેલું હોવાથી તેનો ઉપયોગ ઘણીવાર ધ્યાન કે આધ્યાત્મિક પ્રવૃતિઓ દરમિયાન શાંતિપૂર્ણ વાતાવરણ બનાવવા માટે થાય છે.

અવલોકન

નવગ્રહના છોડના શાસ્ત્રીય ગુણધર્મોની સમીક્ષા કરતાં, એવું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે કે મુખ્ય મૂળભૂત ગુણધર્મો જે આપણા બ્રહ્માંડને સંતુલિત કરે છે અને આપણા માનવ સ્વાસ્થ્યને અસર કરે છે; ઉષ્ણ અને શીત (ગરમ અને ઠંડી), સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ (અસ્વચ્છ અને શુષ્કતા) અને લઘુ અને ગુરુ (હળવાશ અને ભારેપણું) આ બધા નવગ્રહના છોડમાં હાજર છે આ ફક્ત બ્રહ્માંડમાં જ નહીં પરંતુ વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યમાં પણ મૂળભૂત ગુણધર્મોના સંતુલનને સંતુલિત કરવાની વિશિષ્ટતા સૂચવે છે. વધુમાં, માનવ સ્વાસ્થ્ય પર નવ ગ્રહોની અસર અંગેના શાસ્ત્રીય ડેટા વ્યક્તિના એકંદર મૂળભૂત પાત્રોને સૂચવે છે જે સામાન્ય રીતે વ્યક્તિના ચારિત્ર્યને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મુખ્ય અસરો આત્મવિશ્વાસ, બુદ્ધિ, શાણપણ, સંબંધો, શિસ્તથી લઈને તેમના ભૂતકાળના જીવન પર આધારિત તેમની કુદરતી કાર્ય સંસ્કૃતિ સુધીની છે.

- **નવગ્રહોની માનવ સ્વાસ્થ્ય પર મુખ્ય અસરો.**

સૂર્ય - આત્મવિશ્વાસ અને જીવનશક્તિ પર પ્રભાવ, અધિકારનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ચંદ્ર - મન, લાગણીઓ અને અંતર્જ્ઞાન પર પ્રભાવ, માતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

https://www.gapbhasha.org/

મંગળ - ક્રિયા અને ઉર્જા પર પ્રભાવ, હિંમતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
બુધ - વાતચીત અને બુદ્ધિ પર પ્રભાવ, સંદેશાવ્યવહારનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે
ગુરૂ - શાણપણ અને જ્ઞાન પર પ્રભાવ, જ્ઞાન અને નસીબનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
શુક્ર - પ્રેમ અને સંબંધો પર પ્રભાવ, સુંદરતા અને વૈભવનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
શનિ - શિસ્ત અને જવાબદારી પર પ્રભાવ, ન્યાય, કર્મનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
રાહુ - કર્મશીલ પ્રભાવ, ભ્રમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
કેતુ - કર્મશીલ પ્રભાવ, આધ્યાત્મિક મુક્તિ અને વિરક્તતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

❖ નિષ્કર્ષ –

ગ્રહોએ ફક્ત અવકાશમાં લટકતા પદાર્થો નથી, પરંતુ કુદરતી કાયદાના વહીવટનો એક અભિન્ન ભાગ છે, જે સમગ્ર બ્રહ્માંડનું સંચાલન કરે છે જેમ કે; સૂર્ય ચેતનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે; ચંદ્ર બ્રહ્માંડિક મનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે; બુધ બ્રહ્માંડિક બુદ્ધિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, વગેરે. ગ્રહ એટલે એવું અવકાશીય પદાર્થ કે જે માનવ જીવન પર પ્રભાવ કરે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર અનુસાર જીવનને પ્રભાવિત કરતાં નવ મુખ્ય ગ્રહોનો સમૂહ એટલે નવગ્રહ. આ નવગ્રહોની પૂજા સારા નસીબ માટે, સકારાત્મકતા લાવવા અને ખરાબ નસીબ કે નકારાત્મકતાને દૂર કરવા માટે કરવામાં આવે છે. નવગ્રહના દરેક છોડને ખાસ કરીને વ્યક્તિના ઉર્જા ક્ષેત્રમાં ભટકતા પ્રભાવમાં સકારાત્મકતા લાવવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. વર્તમાન સમયમાં તેના પરંપરાગત ઉપયોગો અને ઔષધીય ગુણોનો ઉપયોગ ઉપચાર માટે થાય છે. નવગ્રહ અને તેના ચોક્કસ છોડ સંબંધિત માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી અને તેમની ઉપચારાત્મક ક્ષમતાની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. વધુમાં, વૈશ્વિક પરિસ્થિતિમાં ફાયટો-ઔષધીય (વનસ્પતિચિકિત્સા) ક્ષેત્રે સંશોધનમાં નોંધપાત્ર ઉછાળો જોવા મળ્યો છે. નવગ્રહ માટે વર્ણવેલ ઔષધીય છોડ તેમની આર્થિક અને ઉપચારાત્મક ક્ષમતાને કારણે હંમેશા સંશોધન માર્ગો માટે ઉપયોગી બનશે. તેના અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તેમના સંરક્ષણ અને ખેતી તરફ ધ્યાન દોરવાનો છે કારણ કે કેટલાક ઔષધીય છોડ લુપ્ત થવાના આરે છે. આ ઔષધીય છોડમાંથી નવીન ઉપચારાત્મક સંયોજનોની બનાવટ જે માનવ સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીમાં ખૂબ મોટું યોગદાન આપી શકે છે. તેથી કૃષિક્ષેત્રે વિકાસ સાધી શકાય છે. આ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને સંશોધન દ્વારા પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. નવગ્રહ માટેના નવછોડ તેની આર્થિક અને ઉપચારાત્મક ક્ષમતાને કારણે સંશોધન અને વિકાસ કાર્યક્રમનો વિષય હોવો જોઈએ. નવગ્રહના કેટલાક છોડ લુપ્ત થવાના ભય પર હોવાથી, યોગ્ય સંરક્ષણ પગલાં અમલમાં મૂકી શકાય છે. પરિણામે, તે છોડનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરી શકાય જે ખૂબ જ આવશ્યક છે. જે ભવિષ્ય માટે અમૂલ્ય છે અને ઔષધીય છોડ આપણા આરોગ્ય, પર્યાવરણ અને સંસ્કૃતિ માટે ખૂબ જ કિંમતી છે.

આંકડો
(**Calotropis procera**)

કેસુડો
(**Butea monosperma**)

ખેર
(**Acacia catechu**)

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

અપામાર્ગ
(Achyranthes aspera)

પીપળ
(Ficus religiosa)

ઉંબરો
(Ficus racemosa)

શમી
(Prosopis cineraria)

દુર્વા
(Cynodon dactylon)

દર્ભ
(Imperata cylindrica)

References

[1] Sharma, J., & Johari, R. (2023). *Vedic Astrology: A Critical Analysis of Nine Plants of Navagraha*. International Journal of Novel Research and Development, 8(8), b332–b338.
[2] Birthare, R. P. (2018, January). *Jyotish Parichay*.
[3] Rao, V. S. (2016). *Navagraha purana: Tales of the nine planets*.
[4] Chaturvedi, B. K. (1998). *Navagrahas: Nine planets (Gods & goddesses of India)*.
[5] Purohit, S. (2023). *Navgrah pida mukti ke upay*.
[6] Parihar, S., & Sharma, D. (2021). *Navagraha (nine planets) plants: The traditional uses and the therapeutic potential of nine sacred plants of India that symbolise the nine planets*. International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR).
[7] Gor, S. S. (2012). *Jangalni jadibutti (Parts 1–6)*.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને ગુરુકુળ મોડેલ

સંશોધક- નિલેશકુમાર પ્રતાપરાય વ્યાસ,

Ph.D. સ્કૉલર, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી

Email address - npvyas1974@gmail.com
Contact number- 9427268964

પરિચય (Introduction)

21મી સદીમાં શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ સતત વધતો જઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને કૃત્રિમ બુદ્ધિ (Artificial Intelligence) શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવી રહી છે. AI એવી ટેકનોલોજી છે જેમાં કમ્પ્યુટર અને મશીનો માનવ બુદ્ધિ જેવી ક્ષમતાઓ ધરાવે છે,જેમ કે વિચારવું, નિર્ણય લેવો, સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવું અને શીખવું.

આજે 2026ના પ્રારંભે પણ આપણે પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને ગુરુકુળ મોડેલ પર સેમિનાર કરી રહ્યા છીએ તે બાબતે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનું મહત્વ બતાવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાના સૌથી મહત્વના બે આદર્શો - મર્યાદાપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામ અને પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ જ ગુરુકુળ મોડેલના વિદ્યાર્થી રહ્યા છે. શ્રીરામે પોતાના ભાઈઓ સાથે પહેલા મહર્ષિ વશિષ્ઠ અને ત્યારબાદ મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બલરામજી સાથે ઋષિ સાંદિપનીના આશ્રમમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ પરંપરા આદિકાળથી ચાલી આવે છે. માત્ર રામ અને કૃષ્ણ પુરતી મર્યાદિત ન રહેતા, ભારતના તમામ મહાન રાજવીઓથી લઈને સામાન્ય માણસો પણ પોતાના ગુરુના નામે જ ઓળખાય છે. તેમાં અર્જુન અને ગુરુ દ્રોણ કે પછી એકલવ્ય અને ગુરુ દ્રોણ, કર્ણ અને પરશુરામથી લઈને ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્ય સુધી આ તાંતણો લંબાય છે. તેમાં જ શિવાજી તથા સમર્થ સ્વામી રામદાસ પણ આવી જાય છે. માટે જ આપણી વૈદિક પરંપરાનો સુંદર શ્લોક છે –

ગુરુસ્તુ મૌનમ વ્યાખ્યાનમ શિષ્યસ્તુ છિન્નસંશય

આપણી જ્ઞાન પરંપરા કેટલી સમૃદ્ધ છે તેનું આ શ્લોક સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. અહીં એક ચિત્ર દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે જેમાં વડના વૃક્ષ નીચે ઓટલા પર ગુરુ બેઠા છે. તેમના શિષ્યો તેમની સન્મુખ નીચે આસન પર બેઠા છે. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે ગુરુ ઉંમરમાં નાના છે અને શિષ્યો વૃદ્ધ છે પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધ ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવા પૂર્ણ સ્વીકાર અને સમર્પણની ભાવના સાથે શિષ્યો આતુર બેઠા છે અને શ્લોક કહે છે કે, 'ગુરુનું મૌન વ્યાખ્યાન સ્વરૂપ છે જે શિષ્યોની શંકાનું સમાધાન કરે છે.'

આમ, આપણી પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી વિશ્વની પ્રાચીનતમ અને સર્વાંગી શિક્ષણ ધરાવતી પ્રણાલી છે. ગુરુકુળની વ્યવસ્થા તેનું કેન્દ્રબિંદુ હતું, જેમાં શિક્ષણ ફક્ત જ્ઞાન નહીં, જીવનમૂલ્યો પણ શીખવતું હતું. તેમાં નૈતિકતા, આધ્યાત્મિકતા, મૂલ્યશિક્ષણ અને સાથે સાથે વ્યવહારુ જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા આ મોડેલનો મુખ્ય આધાર હતો.

આપણી સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણને જીવનનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય ગણવામાં આવ્યું છે. આપણો મૂળ મંત્ર છે-

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

એટલે કે સાચું જ્ઞાન માનવને મુક્તિ તરફ લઈ જાય છે. તેને જ સાચું શિક્ષણ ગણવામાં આવે છે. ગુરુકુળ પ્રણાલિકા આવા જ સાચા શિક્ષણનું એક ઉમદા માધ્યમ બન્યું હતું. તે સંકલ્પનામાં મુખ્ય બાબત એ હતી કે શિષ્યો ગુરુ સાથે રહીને જીવન અને જ્ઞાન બંનેનો અભ્યાસ કરે. ફક્ત ગુરુ બોલીને જે શીખવે તે જ શીખે - એટલું નહીં પરંતુ ગુરુનો વ્યવહાર, ગુરુના આચાર-વિચાર, સમગ્ર દિવસ દરમિયાન ગુરુની દિનચર્યા, તેમનો ઉપદેશ - આ બધા દ્વારા વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ થાય. આ બાબત આ મોડલના પાયામાં હતી. આ પ્રણાલી સમાજના નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક ધોરણો જાળવવામાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ સાબિત થઈ હતી

https://www.gapbhasha.org/

આ શિક્ષણ વ્યવસ્થા નીચેના તત્વો પર આધારિત હતી:

૧. મૌખિક પરંપરા એટલે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ

આપણી સંસ્કૃતિ અને પરંપરા અનેક રીતે વિશ્વના કેટલાય દેશોથી આગળ હતી. અન્ય દેશો હજુ ઉત્ક્રાંતિના તબક્કે હતી, ત્યારે આપણે ત્યાં ગુરૂકૂલોમાં સુંદર શિક્ષણ અપાતું. આપણે ત્યાં જેને 'કાંઠોપકંઠ' કહી શકાય તે રીતે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું હતું. એટલે કે ગુરુ વેદની ઋચાઓ કે ઉપનિષદના શ્લોક વિદ્યાર્થીઓને સમજાવતા તો ખરા પણ એ રીતે અધ્યયન કાર્ય થતું કે વિદ્યાર્થીઓને આ ઋચાઓ કે શ્લોકો હૃદયસ્થ થઈ જતાં. તેમને સર્વ વિદ્યાઓ પાકી થઈ જતી. એટલા માટે તે બધુ ક્યાંય લખવાની જરૂર પણ રહેતી નહીં. 'શ્રુતિ' એટલે સાંભળવું અને 'સ્મૃતિ' એટલે યાદ રાખવું. આમ, આ શિક્ષણ વ્યવસ્થામા બાળકોની ગ્રહણશક્તિ અને સમજશક્તિ સાથે યાદશક્તિ પણ તીવ્ર બનતી.

૨. વ્યક્તિગત શિક્ષણ

ગુરુકુળ મોડેલના શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ તો થતો જ, પણ સાથે સાથે વ્યક્તિગત વિકાસ પણ અદભુત રીતે થતો. વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય વિષયો તો ભણતા જ જેમકે શાસ્ત્રો, શસ્ત્રો કે નીતિનું શિક્ષણ. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનું શિક્ષણ. આદર્શ જીવનમૂલ્યો. આ બધા વિષયો દરેક બાળકે ભણવા પડતાં, પરંતુ દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના રસ અને રુચિ પ્રમાણેના વિષયો પણ ખાસ ભણાવવામાં આવતા. તે અંતર્ગત જ સાંદીપની ઋષિના આશ્રમમાં કૃષ્ણે રાજનીતિનું વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તો બલરામ ગદાયુદ્ધમાં નિપુણ બન્યા. અર્જુનને ધનુષ્ય-બાણ પ્રિય હતા તો તેને ગુરૂ દ્રોણે શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધર બનાવ્યો તો યુધિસથીર ધર્મ અને શાસ્ત્રના જ્ઞાતા બની ગયા. આમ, વ્યક્તિગત શિક્ષણ આપણાં ગુરૂકુળ મોડેલની વિશેષતા હતી.

3. અનુભવ આધારિત અને પ્રયોગાત્મક શિક્ષણ

ગુરૂકુળનું શિક્ષણ માત્ર ગ્રંથો કે શ્લોકોનું શિક્ષણ ન હતું. પરંતુ જીવન સાથે જોડાયેલું શિક્ષણ હતું. અહી છાત્રોને આશ્રમના અને ગુરુકુલના તમામ કાર્યો જાતે કરવા પડતાં. જેમાં લાકડા વીણવા, બળતણ એકઠું કરવું, પૂજા માટે અને યજ્ઞ માટે પુષ્પો ચૂંટવા, આશ્રમની ગાયોને ચરવા લઈ જવી, રસોડામાં શાક સુધારવું કે રસોઈ બનાવવી, આશ્રમ અને પાઠશાળા કે યજ્ઞશાળાની દરરોજ સફાઇ કરવી - આવા તમામ કાર્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે જ સાંદીપની ઋષિના આશ્રમમાં ગુરુમાતાની આજ્ઞાથી કૃષ્ણ અને સુદામા બળતણ એકઠું કરવા ગયા હતા અને ધોધમાર વરસાદી તોફાનમાં ફસાઈ ગયા ત્યારે ગુરૂ પોતે તેમને લેવા આવેલા અને ઝાડ પરથી નીચે ઉતારી આશ્રમે પાછા લઈ આવેલા. ગુરૂકુળમાં ભણેલ બાળક કોઈપણ હોય તેને તમામ વિદ્યાઓ આવડી જતી તેની પાછળનું મુખ્ય કારણ અનુભવ આધારિત શિક્ષણ હતું.

જાણીતી ચાઈનીઝ કહેવત છે કે- I hear and I forget. I see and I remember. I do and I understand. એટલે કે 'હું ફક્ત સાંભળું તો ભૂલી જાઉ. હું જોઉ તો માને યાદ રહે પણ હું કોઈ કામ કરું તો માને ચોક્કસ એ વિષે બધુ સમજાઈ જાય છે'. આ કહેવત એકદમ સાચી છે. જો વિદ્યાર્થી જાતે કોઈ કામ કરશે તો ચોક્કસપણે તેને તે કામ આવડી જશે. આથી ગુરૂકુળમાં અપાતા પ્રાયોગિક અને અનુભવ આધારિત શિક્ષણનું ખૂબ મહત્વ હતું.

૪. આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો

ગુરૂકુળમાં અપાતું શિક્ષણ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક રીતે ખૂબ જ મૂલ્યવાન હતું. તેમાં બાળકો નૈતિક્તાના પાઠ શીખતા હતા. સત્યમ વદ, ધર્મમ ચર, માતૃ દેવો ભવ, પિતૃ દેવો ભવ, આચાર્ય દેવો ભવ. આ બધા વેદ પુરાણોના મંત્રો બાળકોને નૈતિક્તાના પાઠ ભણાવતા હતા. વિદ્યાર્થી સત્ય અને ધર્મના પંથે ચાલે અને નીતિ અનુસારનું આચરણ કરે તે માટે આ સિદ્ધાંતો પથદર્શક બની રહેતા હતા. આપણો આધ્યાત્મિક વારસો વિદ્યાર્થીઓ જાણે તથા તેને આચરણમાં મૂકે તે મુખ્ય હેતુ રહેતો. આ મૂલ્યોની પરાકાષ્ઠારૂપે એકલવ્ય ગુરુદક્ષિણારૂપે પોતાનો જમણા હાથનો અંગુઠો હસતા મુખે અર્પણ કરી આપે છે. આ જ મૂલ્યોના બળે યુધિસથીર ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં સત્ય અને ધર્મનો સાથ છોડતા નથી. રાજકુમાર દેવવ્રત પિતાના સુખ માટે આખી જિંદગી બ્રમહચર્ય પાળવાની 'ભીષ્મ' પ્રતિજ્ઞા લઈ લે છે અને તેને આખી જિંદગી નિભાવે છે. બાર વરસના વનવાસ દરમિયાન અર્જુન આખી પૃથ્વી ફરી અને ઠેરઠેરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરે છે અને

https://www.gapbhasha.org/

આવનારા યુદ્ધ માટે તૈયારી કરે છે. જ્યાંથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, શસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્તિ થઈ શકે ત્યાંથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તે હંમેશા તૈયાર જ રહે છે. આ બાબત પણ વિદ્યાર્થીના નૈતિક મૂલ્યો સાથે જોડાયેલી છે. નૈતિકતા અને સત્ય-ધર્મના મૂલ્યોનું શ્રેષ્ઠ ઉદહરણ ઋષિ દધિચીએ આપણને પૂરું પાડ્યું છે. જ્યારે પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં દાનવોનો ત્રાસ અતિશય વધી ગયો ત્યારે તેમની સામે લડવા માટે દેવતાઓના શસ્ત્રો પણ અપૂરતા નીવડ્યા. ત્યારે વ્રજ નામનું અમોઘ શસ્ત્ર બનાવવા માટે કોઈ સ્વેચ્છાએ પોતાના અસ્થિ એટલે કે હાડકાઓનું દાન કરે તો જ આ શસ્ત્ર બને. આવા સમયે ઋષિ દધિચી સામે આવ્યા અને તેમણે સ્વેચ્છાએ પોતાનું જીવન ધર્મના નામે અર્પણ કરી દીધું અને તેમના અસ્થિઓમાંથી બનેલા વ્રજે દાનવોનો નાશ કરી નાખ્યો.

૫. પ્રકૃતિ સાથે એકરૂપતા ધરાવતું જીવન અને શિક્ષણ

આપણા પુરાણોમાં એક પાત્ર આવે છે - ચ્યવન ઋષિ. એવું કહેવાય છે કે તપ કરતાં કરતાં તેઓ પ્રકૃતિ સાથે એટલા બધા એકરૂપ થઈ ગયા કે તેમના દેહ પર ઊધઈ અને કિડીઓએ રાફડો બનાવી નાખ્યો. છતાં ચ્યવન ઋષિને એ બાબતનો ખ્યાલ પણ આવ્યો નહીં. પછીની કથા તો એમ કહે છે કે સુકન્યા નામની રાજકુમારીએ કોઈ વન્ય પ્રાણી સમજી તેમની બંને આંખો ફોડી નાખી અને પછી ખબર પડી ત્યારે તેમની સાથે વિવાહ કરી એ જ પ્રકૃતિ પાસેથી શ્રેષ્ઠ તત્વો લઈ એવી શક્તિદાયક ઔષધિ તૈયાર કરી અને ચ્યવન ઋષિને તેનું સેવન કરાવ્યું કે વૃદ્ધમાંથી ચ્યવન ઋષિ એકદમ યુવાન બની ગયા. આવા તો ઘણા પ્રસંગો, વાર્તાઓ પ્રકૃતિ સાથે એકરૂપતા ધરાવતું જીવન અને શિક્ષણ બતાવે છે. આપણી શિક્ષણ પરંપરામાં પ્રકૃતિના તમામ તત્વોને દેવ માનવામાં આવે છે. આપણે નદીને લોકમાતા તો પર્વતોને પિતા તુલ્ય ગણીએ છીએ. વૃક્ષો તથા વનસ્પતિઓ સાથે એકરૂપ થયેલા કેટલા બધા પાત્રો આપણાં પુરાણો અને સંસ્કૃતિનો ભાગ છે. આપણી આ પરંપરા જંગલોના રક્ષણ માટે થયેલા ચીપકો આંદોલન અને સુંદરલાલ બહુગુણા સુધી લંબાય છે.

૬. વ્યવહારું પણ મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ

ગુરુકુળમાં આપવામાં આવતા શિક્ષણની ખાસ વાત એ હતી કે તે શિક્ષણ મૂલ્યનિષ્ઠ હોવા સાથે વ્યવહારુ પણ હતું. હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિ સામે મોટો આરોપ એ લાગેલો છે કે તે વ્યવહારુ નથી. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં શિક્ષક ઉનાળાની બપોરનો imp નિબંધ પાક્કો કરાવતા હોય. આ.ગુણવંત શાહના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘બસંત બહાર’ વર્ગની બહાર જ રહી જવા પામે એવું બને. જ્યારે ગુરુકુળનું શિક્ષણ વ્યવહારુ શિક્ષણ હતું. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ અભ્યાસક્રમ શીખવવામાં આવતો જેથી વિદ્યાર્થી અભ્યાસ પછી જ્યારે વાસ્તવિક વિશ્વમાં જીવન જીવે ત્યારે તેનામાં પૂરતા પ્રમાણમાં વ્યવહારુ કૌશલો વિકસિત થયેલા હોય. રાજકુમારોથી લઈને સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સુધી દરેકને પૂરું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળી રહે તે માટે પૂરતા પ્રયત્નો કરી અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવતો. તક્ષશિલા, નાલંદા, વલ્લભી જેવી વિદ્યાપીઠો આ બાબતની સાહેદી પૂરી પાડે છે. ચાણક્યના આચાર્યપદે એટલે જ સમગ્ર વિશ્વમાંથી હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા હતા. અર્થશાસ્ત્ર અને વ્યાપાર જેવા વિષયો ખૂબ સારીરીતે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતા હતા.

ગુરુકુલ પ્રણાલીનો અર્થ અને વિશેષતાઓ

ગુરુકુલ શબ્દ ગુરુ અને કુલ આ બંને શબ્દોના સમાસ પરથી બન્યો છે. ગુરુકુલ એટલે એવી શાળા કે જેમાં શિષ્યો ગુરુના આશ્રમમાં તેના પરિવારના સભ્યો બનીને રહેતા અને ગુરુની સાથે જીવન જીવતા. એ અર્થમાં તેઓ ગુરુના કુળમાં સમાવેશ પામતા આથી તેને ગુરુકુળ કહેવામાં આવતું હતું.

<u>ગુરુકુળની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે:</u>

૧. ગુરુ સાથે નિવાસ
૨. સરળ અને શિસ્તબદ્ધ જીવન
૩. શિક્ષણ સાથે સેવા અને શ્રમ
૪. વ્યક્તિગત ક્ષમતાને અનુરૂપ શિક્ષણ
૫. શિસ્ત, આત્મસંયમ અને બ્રહ્મચર્ય

પાઠ્યક્રમ અને વિષયવસ્તુ

ગુરુકુળ મોડેલ અને ભારતીય પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પાઠ્યક્રમ બહુવિધ અને સર્વાંગી વિકાસ પ્રેરે તેવો હતો. તેમાં જુદા જુદા વિભાગો અંતર્ગત વિષયો આવતા. મોટાભાગે આપણે તેને નીચે મુજબના બે પ્રકારોમાં વહેંચી શકીએ:

https://www.gapbhasha.org/

૧. આધ્યાત્મિક અને સાહિત્યિક વિષયો તથા ૨. લૌકિક અને વ્યવહારો વિષયો.

આ પૈકી આધ્યાત્મિક વિષયોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થાય છેઃ

વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો અને ઇતિહાસ, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે.

તો લૌકિક અને વ્યવહારું વિષયોમાં નીચેના વિષયો આવતાઃ

ગણિત અને ખગોળવિદ્યા, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર તેમજ સંગીત નૃત્ય અને કલાઓ.

ઉપસંહાર

પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને ગુરુકુળ મોડેલ અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતું. સમગ્ર વિશ્વમાંથી આવતા હજારો વિદ્યાર્થીઓ આ બાબતનો પુરાવો આપે છે. આપણા ગુરુકુળો અને વિદ્યાપીઠોની સમૃદ્ધિ એ બાબત પરથી પણ આપણે જોઈ શકીએ કે જ્યારે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં પુસ્તકાલયને આગ લગાડી ત્યારે બે ત્રણ મહિના સુધી તે આગ બુઝાઇ ન હતી. આપણાં ગુરુકુળો આપણું ગૌરવ હતા. ગુરુકુળ સંસ્કૃતિ વિષે એક મંત્ર સાથે સમાપન કરીએ-

इशावास्यम इदं सर्व यत्किंचित जगत्ताम जगत ।

तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृध कस्यस्विद्धनम ॥

એટલે કે આ સમગ્ર સૃષ્ટિ ઈશ્વરની છે. જે કાંઈ પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ, નદીઓ, પર્વતો, જંગલો, રણ છે તે બધાનો ઈશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં સમાવેશ થાય છે. આ સૃષ્ટિના સરતાજ તરીકે આપણે સમગ્ર સૃષ્ટિનું ધ્યાન રાખવાનું છે અને તેનો મૂળ મંત્ર 'ત્યાગીને ભોગવી જાણો' તે છે. સાચું સુખ ભોગમાં નહીં પણ ત્યાગમાં છે તેવું વેદ ઋષિ કહે છે અને છેલ્લે કહે છે કે 'બીજાનું ધન, પદ કે સંપત્તિની ક્યારેય પણ ઈચ્છા રાખો નહીં.' આ આપણું પ્રાચીન ભારતનું શિક્ષણ મોડેલ હતું, જે શ્રેષ્ઠ હતું.

સંદર્ભસૂચિ

[1] શર્મા, આર. એસ. (૨૦૧૦). પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ. નવી દિલ્હીઃ ઓરિએન્ટ બ્લેકસ્વાન

[2] મુખર્જી, એસ. (૨૦૦૮).Education in Ancient India. Delhi.

[3] JETIR Journal- Gurukul System Studies

[4] NEP 2020, Government of India

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

બી.એડ્ ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં મૂલ્ય શિક્ષણનો ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ

પ્રા.ડાભી રણજીત એસ.
શ્રી આદર્શ બી.એડ્ કોલેજ હડદડ બોટાદ
9664873430

પ્રસ્તાવના (Introduction)

શિક્ષણનું આદર્શકેન્દ્રી સભાનતાપૂર્વકનું કાર્ય એ જ મૂલ્ય શિક્ષણ. શિક્ષણની પ્રક્રિયા દરમિયાન શિક્ષક જે કાંઈ શીખવે છે, ઉદાહરણો આપે છે, વર્તન કરે છે તે વિદ્યાર્થી આત્મસાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ દ્રષ્ટિએ મૂલ્ય શિક્ષણનો તાત્વિક આધાર શિક્ષણ કાર્ય છે. શિક્ષણની પ્રજ્ઞા, વ્યવહાર અને ઉપાસના એ મૂલ્ય શિક્ષણના પાયામાં છે. મૂલ્ય શિક્ષણ એટલે વ્યક્તિને આદર્શ જીવન જીવવાની કળા. આદર્શ જીવન ઘડતરમાં મૂલ્યો નો ફાળો અતિ મહત્વનો અને પાયારૂપ છે. માનવીના જીવનમાં જ્યારે સારા કે ખોટા વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની કે સમજવાની આવડત ન કેળવાય હોય ત્યારે જ આવા બધા દૂષણો જોવા મળે છે. આ બધા દૂષણો પાછળ કારણરૂપ હોય તો તે છે મૂલ્ય શિક્ષણનો નો અભાવ. મૂલ્યોના આ અભાવથી વ્યક્તિ-વ્યક્તિ, રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર અને બે સમાજ વચ્ચે વિવિધ સમસ્યાઓ સર્જાય છે. આ માટે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બી.એડ્ ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં રહેલી મૂલ્ય શિક્ષણનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

સમસ્યા શીર્ષક

"બી.એડ્ ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં મૂલ્ય શિક્ષણનો ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ"

અભ્યાસનાં હેતુઓ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ નીચેના હેતુ અને ધ્યાનમાં રાખીને હાથ ધરવામાં આવેલ છે.
૧ બી.એડ્ ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં રહેલ મૂલ્ય શિક્ષણને જાણવી.
૨ સામાન્ય પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં રહેલી મૂલ્ય શિક્ષણને જાણવી.
૩ વિજ્ઞાન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં રહેલી મૂલ્ય શિક્ષણને જાણવી
૪ જાતિના સંદર્ભમાં બી.એડ્ ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની મૂલ્ય શિક્ષણની તુલના કરવી.

સંશોધનનું સીમાંકન

1 પ્રસ્તુત અભ્યાસ બોટાદ જિલ્લાની બી.એડ્ કોલેજ પ્રશિક્ષણાર્થીઓના સંદર્ભમાં જ કરવામાં આવેલ છે.
2 પ્રસ્તુત અભ્યાસ બોટાદ જિલ્લાની બી.એડ્ કોલેજના વર્ષ 2024-25 ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પૂરતો જ સીમિત રાખવામાં આવેલ છે.

નમુના પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસની નમૂના પસંદગી યાદચ્છિક સ્તરીકૃત પદ્ધતિથી પસંદ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં પ્રવાહ અને જાતિ જેવા ચલો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. નમુના તરીકે કુલ 110 પ્રશિક્ષણાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં 'સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ' દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

સંશોધન ઉપકરણ

https://www.gapbhasha.org/

પ્રસ્તુત અભ્યાસની મૂલ્ય શિક્ષણની માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે સંશોધક દ્વારા જુદા જુદા મૂલ્યો આધારિત 45 વિધાનોવાળા સ્વ રચિત કસોટીની રચના કરવામાં આવી હતી. જેમાં સામાજિક મૂલ્ય શિક્ષણ, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય શિક્ષણ, વ્યક્તિગત મૂલ્ય શિક્ષણ, આર્થિક મૂલ્ય શિક્ષણ, નૈતિક મૂલ્ય શિક્ષણ, રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય શિક્ષણ, આધ્યાત્મિક મૂલ્ય શિક્ષણ, જેવા મૂલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને વિધાનો રચવામાં આવેલ છે.

આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં મેળવેલી માહિતીના આધારે પ્રતિસાદ પ્રવિધિ દ્વારા માહિતીનું પુથકરણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે.

સંશોધનના નિષ્કર્ષ

૧ સામાન્ય પ્રવાહ અને વિજ્ઞાન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓમાં મૂલ્ય શિક્ષણ સમાન જોવા મળ્યું.

૨ સામાન્ય પ્રવાહના અને વિજ્ઞાન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાંથી સામાન્ય પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં મૂલ્ય શિક્ષણની ટકાવારી વધારે જોવા મળી.

3 સામાન્ય પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોમાં મૂલ્ય શિક્ષણમાં ભાઈઓમાં વધારે જોવા મળી.

4 ભાઈઓ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ અને બહેનો પ્રશિક્ષણાર્થીઓની મૂલ્ય શિક્ષણમાં બહેનો પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં મૂલ્ય કેળવણી વધારે જોવા મળી.

5 સામાન્ય પ્રવાહના અને વિજ્ઞાન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં ભાઈઓ અને બહેનોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યનું પ્રમાણ ખૂબ જ નહિવત જોવા મળ્યું.

ભાવિ સૂચનો

૧ મૂલ્ય શિક્ષણ આજના સમયમાં કેટલું મહત્વનું છે તેને પ્રાથમિકતા આપી મૂલ્ય શિક્ષણ પ્રાથમિક કક્ષાએથી શીખવું જોઈએ.

૨ વિવિધ પ્રસારણો દ્વારા મૂલ્ય શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકાવવો જોઈએ.

3 સરકારશ્રી તરફથી આ માટે નિશુલ્ક કાર્યક્રમો હાથ ધરવા જોઈએ.

૪ ઘરના વડીલોના અનુભવો, સંતોના જીવન ચરિત્ર ની વાતો પરિવાર સાથે કરવી. બાળકો માટે તો આ વિષય માટે ખાસ સમય ફાળવવો.

સંદર્ભ પુસ્તકો

[1] ૧ પ્રજાપતિ આર.કે.(૨૦૧૧). મૂલ્ય શિક્ષણ ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન અમદાવાદ.

[2] ૨ આચાર્ય મોહિની (૨૦૦૮). શિક્ષણમાં અભ્યાસનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર અક્ષર પબ્લિકેશન અમદાવાદ.

[3] 3 જોષી.એચ.ઓ.(૧૯૯૮). મૂલ્ય શિક્ષણ(પ્રથમ આવૃત્તિ).રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,ગુજરાત રાજ્ય.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પ્રાચીન વિદ્વાનોના પ્રાણીવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક યોગદાન

કળસરીયા ઋત્વિક હિંમતભાઈ

MRT & MSV SCIENCE COLLEGE , SPEI-BHAVNAGAR
Email :- kalsariyarutvik713@gmail.com

સારાંશ (Abstract)

પ્રાણીવિજ્ઞાન એ વિજ્ઞાનની એવી શાખા છે જેમાં પ્રાણીઓની રચના, વર્ગીકરણ, વર્તણૂક, વિકાસ અને જીવન ને લગતી પ્રક્રિયાઓ નો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયમાં પણ ઘણા વિદ્વાનો અને વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રાણીઓ અંગે મહત્વપૂર્ણ અવલોકન અને અભ્યાસ કરીને પ્રાણી વિજ્ઞાનના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. તેમના અભ્યાસ અને વિચારો આધુનિક પ્રાણીવિજ્ઞાનના આધારસ્તંભ માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાન એરીસ્ટોટલ ને પ્રાણિવિજ્ઞાનનો પિતા માનવામાં આવે છે. તેમણે વિવિધ પ્રાણીઓનું અવલોકન કરીને તેમની રચના, સ્વભાવ અને રહેઠાણ અંગે વિગતવાર માહિતી આપી હતી. તેમણે પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ તેમની રચના અને લક્ષણોના આધારે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના ગ્રંથો જેમ કે Historia Animalium માં અનેક પ્રાણીઓ વિશેની માહિતી સંકલિત કરવામાં આવી છે, જે પ્રાચીન પ્રાણી વિજ્ઞાન માટે મહત્વપૂર્ણ સાહિત્ય ગણાય છે.ભારતીય પરંપરામાં પણ પ્રાચીન વિદ્વાનોનું પ્રાણી વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન જોવા મળે છે. પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્ય સુશ્રુત અને ચરક એ માનવ અને પ્રાણીઓની રચના તથા શરીરવિજ્ઞાન વિશે મૂલ્યવાન માહિતી આપી હતી. તેમના ગ્રંથોમાં પ્રાણીઓના અંગો, રોગો અને સારવાર અંગેનું જ્ઞાન પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, ભારતીય સાહિત્ય અને ગ્રંથોમાં પ્રાણીઓના વર્તન, પ્રજનન અને પર્યાવરણ સાથેના સંબંધ વિશે પણ માહિતી મળે છે.ચીન અને અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં પણ પ્રાણીઓના અભ્યાસ અંગે મહત્વપૂર્ણ નોંધો જોવા મળે છે. તે સમયમાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો ઓછા હોવા છતાં વિદ્વાનો અવલોકન, અનુભવ અને પ્રયોગ દ્વારા પ્રાણીઓ અંગેનું જ્ઞાન એકત્રિત કરતા હતા. આ અભ્યાસના આધારે પ્રાણીઓની વિવિધ જાતિઓ, તેમના રહેઠાણ અને જીવનશૈલી વિશે માહિતી મેળવવામાં આવી. આ રીતે જોવામાં આવે તો પ્રાચીન વિદ્વાનોના વૈજ્ઞાનિક યોગદાન પ્રાણિવિજ્ઞાનના વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહ્યા છે. તેમના અવલોકન, વર્ગીકરણ અને અભ્યાસના આધાર પર આધુનિક પ્રાણિવિજ્ઞાનનું વિકાસ થયું છે. તેથી પ્રાચીન વિદ્વાનોનું કાર્ય આજના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટે પ્રેરણાસ્રોત અને જ્ઞાનનો અમૂલ્ય ખજાનો માનવામાં આવે છે.

અભ્યાસના તારણો દર્શાવે છે કે ગુરુકુલ પ્રણાલીમાં ચરિત્ર નિર્માણ, નૈતિકતા અને વ્યક્તિગત સંબંધો પર વધુ ભાર મુકાય છે, જ્યારે આધુનિક શિક્ષણમાં નવીનતા, વ્યવહારુતા અને સંસ્થાગત વિકાસને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. આથી, આધુનિક શિક્ષણમાં ગુરુકુલના નૈતિક મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવાથી શિક્ષણ વધુ સર્વાંગી બની શકે છે.

Key Word :- પ્રાણીવિજ્ઞાન, વૈજ્ઞાનિક યોગદાન, ,પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ,પ્રાણીઓની રચના ,પ્રાણીઓનું વર્તન,પરંપરાગત જ્ઞાન

પરિચય (Introduction)

પ્રાણીવિજ્ઞાન એ જીવવિજ્ઞાનની એક મહત્વપૂર્ણ શાખા છે,જેમાં પ્રાણીઓની બાહ્યાકર અને અંતસ્થ રચનાનું વર્ગીકરણ , વર્તન ,વિકાસ અને જીવનની વીવિધ પ્રક્રિયાનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધત્તિ દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. માનવજાતે પ્રાચીન સમયથી જ પ્રકૃતિ અને તેમાં રહેલા વિવિધ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સનાલેહ રહેલો છે. આ સ્નેહ એ જ પ્રાણીવિજ્ઞાનના પ્રારંભિક વિકાસને પ્રેરણા આપી હતી. પ્રાચીન સમયમાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને ટેકનોલોજી ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં, આચાર્યો અને ગુરુઓ એ પ્રાણીઓના અવલોકન,અનુભવ અને પ્રયોગોના આધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી માહિતી એકઠી કરતા હતા.

https://www.gapbhasha.org/

તેઓએ પ્રાણીઓના સ્વભાવ, ખોરાક, રહેઠાણ, પ્રજનન અને જીવનચક્ર વિશે ઘણી માહિતી એકઠી કરી હતી. આ માહિતી મૌખિક પરંપરા, સાહિત્ય અને ગ્રંથોના સ્વરૂપે તેમનું રક્ષણ કરવામાં આવેલું છે . ગ્રીક વિદ્વાન એરીસ્ટોટલ જેવા મહાન વિચારકોને પ્રાણીવિજ્ઞાનના પાયાના સ્થાપક તરીકે માનવામાં આવે છે, જેમણે પ્રાણીઓનું પાયાનું વર્ગીકરણ અને તેમની રચના અંગે વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્યો હતો. બીજી તરફ, ભારતીય વિદ્યાનો જેમ કે સુશ્રુત અને ચરકે માનવ તથા પ્રાણીઓના શરીરવિજ્ઞાન અને આરોગ્ય સંબંધિત જ્ઞાનમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. ચીન અને અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં પણ પ્રાણીઓના ઔષધીય ઉપયોગ અને પર્યાવરણ સાથેના સંબંધ અંગે જાણકરી મેળવવામાં આવી હતી. આ રીતે, પ્રાચીન વિદ્વાનોના અવલોકન અને પ્રાયોગિક અભ્યાસ પ્રાણીવિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની સ્થાપના કરી છે. તેમના યોગદાનના આધારે આધુનિક પ્રાણીવિજ્ઞાન વિકાસ પામ્યું છે. તેથી, પ્રાચીન વિદ્વાનોના વૈજ્ઞાનિક યોગદાનનું અભ્યાસ કરવું અત્યંત જરૂરી છે, કારણ કે તે આપણા માટે જ્ઞાનનો અમૂલ્ય ખજાનો અને પ્રેરણાનું સ્રોત પુરો પાડેલો છે.

2.પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાનોનું પ્રાણીવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે યોગદાન :-

પ્રાચીન ગ્રીક વિજ્ઞાન માટે વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત રહ્યું છે. ગ્રીક વિદ્વાનો પ્રકૃતિનું ખુબ જ મહત્વ ધરાવતા હતા અને તેઓએ અવલોકન તથા વિચારોના આધારે પ્રાણીઓ અંગે વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. પ્રાણીવિજ્ઞાનના પાયાના સિદ્ધાંતો ગ્રીક વિદ્વાનોના કરેલા પ્રયોગો પર આધારિત છે.

I) એરિસ્ટોટલ – પ્રાણીવિજ્ઞાનના પિતા :-

એરીસ્ટોટલ (ઈ.સ. પૂર્વે 384–322) પ્રાચીન ગ્રીક વિદ્વાન હતા, જેમને "પ્રાણીવિજ્ઞાનના પિતા" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે પ્રાણીઓના અભ્યાસને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શરૂ કર્યો હતો.

મુખ્ય યોગદાન:

પ્રાણીઓનું પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ:

તેમણે પ્રાણીઓને "રક્તવાળા (Vertebrates)" અને "અરક્તવાળા (Invertebrates)" તરીકે બે ભાગમાં વિભાજીત કર્યા હતા.

વિસ્તૃત અવલોકન:

તેમણે આશરે 500 જેટલા પ્રાણીઓ વિશે અભ્યાસ કરીને તેમની રચના, રહેઠાણ અને સ્વભાવ વિશે માહીતિ એકઠી કરી હતી.

પ્રજનન અને વિકાસનો અભ્યાસ:

એરીસ્ટોટલે ભ્રૂણ વિકાસ (Embryology) અંગે પાયાનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો:-

Historia Animalium
Parts of Animals
Generation of Animals

II) હિપ્પોક્રેટસ :-

હિપ્પોક્રેટસ (ઈ.સ. પૂર્વે 460–370) પ્રાચીન ગ્રીસના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક અને ચિકિત્સક હતા, જેમણે "આધુનિક ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પિતા" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે ચિકિત્સા વિજ્ઞાનને અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાઓથી અલગ જણાવી હતી. હિપ્પોક્રેટસનો મુખ્ય વિશ્વાસ હતો કે રોગો દેવતાઓના ક્રોધથી નહીં, પરંતુ કુદરતી કારણોથી થાય છે. આ વિચારધારાએ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટે નવો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો હતો . તેમણે માનવો , પ્રાણીઓ ને એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેવું કહ્યું હતું.

મુખ્ય યોગદાન:

પ્રાણીઓ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના એકબીજા સાથેનો સંબંધ

પ્રકૃતિનું નિયમન અને જૈવ વૈવિધ્યતા અંગેના તાર્કિક વિચારો

પ્રાણીઓના વર્તણૂકને તેમના નિવાસસ્થાન અંગે માહિતી

III) ગેલેન:-

ગેલેન એ ગ્રીક મૂળના વૈજ્ઞાનિક હતા.તેઓ પ્રાચીન સમયના સૌથી પ્રભાવશાળી એનાટોમિસ્ટ (Anatomist) અને ફિઝિયોલોજિસ્ટ (Physiologist) તરીકે જાણીતા છે. તેમણે ચેતાતંત્ર , રુધિર પરિવહન અને શ્વસન પ્રક્રિયા અંગે પ્રાથમિક

https://www.gapbhasha.org/

માહીતિ આપી હતી.

મુખ્ય યોગદાન:-

પ્રાણીઓ (ખાસ કરીને વાંદરા અને ડુક્કર) પર શસ્ત્રક્રિયા કરી તેમનો અભ્યાસ કર્યો

ચેતાતંત્ર અને રુધિર પરિવહન અંગે પ્રાથમિક સમજ

ગેલેનના અભ્યાસો 1000 વર્ષ સુધી વૈજ્ઞાનિક આધાર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાયા.

3.પ્રાચીન ભારતીય વિદ્વાનોનું યોગદાન :-

ભારત પ્રાચીન સમયથી જ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. પ્રાચીન ભારતીય આચાર્યો એ પ્રકૃતિ અને જીવ જગત પ્રત્યે વધારે રસ ધરાવતા હતા, જેના કારણે તેઓએ પ્રાણીઓના જીવન, રચના અને વર્તન અંગે નોંધપાત્ર અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રાચીન ભારતીય ગુરુઓ ખાસ કરીને સુશ્રુત અને ચરક નું યોગદાન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. પ્રાચીન ભારતીય ગુરુએ પ્રાણીઓ અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધને પણ સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ પ્રાણીઓના વર્તન, પ્રજનન, ખોરાક અને રહેઠાણ અંગે નિરીક્ષણ કરી માહિતી આપી હતી.

I)સુશ્રુત: સર્જરીના પિતા :-

તેઓ આશરે ઈ.સ. પૂર્વે 600 આસપાસ તેમણે કામ કર્યું હતું અને તેમણે ચિકિત્સાશાસ્ત્ર તેમજ જીવવિજ્ઞાનના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. સુશ્રુત નો મુખ્ય ગ્રંથ " સુશ્રુત સંહિતા " છે, જેમાં માનવ અને પ્રાણીઓની શરીર રચના , શસ્ત્રક્રિયા , વિવિધ પ્રકારના રોગો અને તેમના ઉપચારની પદ્ધતિઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમણે અંગોની રચના અને કાર્યને સમજવા માટે પ્રયોગાત્મક અભ્યાસને મહત્વ આપ્યું હતું, જે તે સમય માટે ખૂબ જ આધુનિક વિચારધારા ગણાય છે.

મુખ્ય યોગદાન:

- માનવ અને પ્રાણીઓની શારીરિક રચનાનો અભ્યાસ કર્યો.
- શસ્ત્રક્રિયા માટે પ્રાણીઓ પર વિવિધ પ્રયોગો કર્યા
- વિવિધ અંગોની રચના અને તેમનું કાર્ય

2) ચરક (આયુર્વેદ ના પિતા):-

ચરક પ્રાચીન ભારતના મહાન આયુર્વેદના આચાર્ય અને વૈજ્ઞાનિક હતા, જેમણે ચિકિત્સાશાસ્ત્રના વિકાસમાં અવિસ્મરણીય યોગદાન આપ્યું છે. તેઓ આશરે ઈ.સ. પૂર્વે 2મી સદીના સમયગાળા દરમિયાન રહ્યા હોવાનું માનવામાં આવે છે. ચરકને "આયુર્વેદના પિતા" તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે આરોગ્ય અને રોગવિજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમજાવ્યું હતું.

તેમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ચરક સંહિતા આયુર્વેદનો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે, જેમાં માનવ શરીર, રોગોના કારણો, નિદાન અને ઉપચાર વિશે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે.

મુખ્ય યોગદાન:-

- પ્રાણીઓના રોગો અને ઉપચાર કેવી રીતે કરવો
- જીવનની રોજિંદી વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિનુ વર્ણન
- પર્યાવરણ અને આરોગ્ય વચ્ચેનો સંબંધ

4) પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ:-

એરિસ્ટોટલ ને 'પ્રાણીશાસ્ત્રના પિતા' માનવામાં આવે છે. તેમણે પ્રાણીઓના લક્ષણોના આધારે સૌપ્રથમ વૈજ્ઞાનિક રીતે અલગીકરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

તેમનું વર્ગીકરણ મુખ્યત્વે બે બાબતોને ધ્યાન માં રાખીને કરવામાં આવ્યું હતું:

1) રુધિરનો રંગ

https://www.gapbhasha.org/

2) પ્રજનન પદ્ધતિ

૧. રુધિરના રંગના આધારે વર્ગીકરણ :-

એરિસ્ટોટલે પ્રાણીઓને બે મુખ્ય જૂથોમાં વહેંચ્યા હતા:

Enaima : લાલ રુધિર ધરાવતા પ્રાણીઓ (કરોડરજ્જુ ધરાવતા પ્રાણીઓ).

ઉદાહરણ: મનુષ્ય, ગાય, પક્ષીઓ, માછલીઓ.

Anaima : લાલ રુધિર ન ધરાવતા પ્રાણીઓ (કરોડરજ્જુની ગેરહાજરી વાળા પ્રાણીઓ).

ઉદાહરણ: કીટકો, કરચલા, ગોકળગાય.

2) પ્રજનન પદ્ધતિના આધારે વર્ગીકરણ:-

એરિસ્ટોટલે તેમના અવલોકનો દ્વારા પ્રજનના આધાર પર વિભાગ પાડ્યા હતો:

અંડપ્રસવી : જે પ્રાણીઓ ઇંડા મૂકે છે (દા.ત. પક્ષીઓ, સરીસૃપ).

અપત્યપ્રસવી : જે પ્રાણીઓ બચ્ચાને જન્મ આપે છે (દા.ત. સસ્તન પ્રાણીઓ).

5).પ્રાણીઓની રચના અને શારીરિક વિજ્ઞાન :-

એરિસ્ટોટલ (Aristotle) ને 'પ્રાણીશાસ્ત્રના પિતા' (Father of Zoology) કહેવામાં આવે છે કારણ કે તેમણે તેમના પુસ્તક 'Historia Animalium' (પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ) માં પ્રાણીઓની રચના અને તેમના શરીરની રચના ની ખૂબ જ ઝીણવટભરી માહિતી આપી હતી .

1) શરીરની રચનાત્મક વહેંચણી :-

એરિસ્ટોટલના મતે પ્રાણીનું શરીર નીચે મુજબના સ્તરોમાં બનેલું છે:

સમાન ભાગો :- આ એવા પદાર્થો છે જે સજાતીય (homogeneous) છે. જેમ કે: માંસ, હાડકાં, રુધિર, ચરબી અને મજ્જા. જો તમે માંસનો એક ટુકડો લો, તો તે માંસ જ રહેશે.

અસમાન ભાગો : આ એવા અંગો છે જે સમાન ભાગો એકબીજા સાથે રહીને બને છે. જેમ કે: હાથ, પગ, આંખ અને નાક. એક હાથને કાપવાથી તે બે હાથ નથી બની જતા, તે તેના કાર્યાત્મક ગુણો ગુમાવે છે.

2) રુધિરાભિસરણ તંત્ર અને હૃદય:-

એરિસ્ટોટલે શરીર ને લગતા વિજ્ઞાન મા હૃદયને સૌથી મહત્વનું અંગ માન્યું હતું:

તેમના મતે હૃદય એ શરીરનું કેન્દ્રબિંદુ છે. તે ગરમીનું ઉદગમ સ્થાન છે અને જીવનનો પાયાનો આધાર છે.

તેમણે જણાવ્યું હતું કે મગજનું કાર્ય શરીરને ઠંડું રાખવાનું છે, જ્યારે હૃદય લાગણીઓ અને ચેતનાનું મધ્યબિંદુ છે. (જોકે વર્તમાન વિજ્ઞાન આ બાબતે જુદો જ મત ધરાવે છે, પણ તે સમયે આ એક મોટી માન્યતા હતી).

તેમણે અવલોકન કર્યું કે હૃદય ત્રણ ખંડોનું બનેલું છે (મોટા પ્રાણીઓમાં).

3) શ્વસન અને પાચન :-

શ્વસન: એરિસ્ટોટલ માનતા હતા કે શ્વાસ લેવાનો મુખ્ય હેતુ હૃદયની અતિશય ગરમીને ઠંડી પાડવાનો છે. માછલીઓ તેમના ઝાલર (Gills) દ્વારા પાણીમાંથી ગરમી બહાર કાઢે છે, જ્યારે જે પ્રાણીઓ ફેફસાં ધરાવે છે તેઓ હવામાંથી શ્વાસ લે છે .

પાચન: ખોરાક જઠરમાં જાય છે જ્યાં તે હૃદયની ગરમી દ્વારા "પકવવામાં" આવે છે અને ત્યારબાદ આ કઓરક એ રુધિર મા ફેરવાય છે .

4) પ્રજનન વિજ્ઞાન :-

એરિસ્ટોટલે પ્રાણીઓના ગર્ભના વિકાસ પર ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો:

તેમણે મરઘીના ઈંડાનો દરરોજ અભ્યાસ કરીને ગર્ભ કેવી રીતે વિકાસ પામે છે તે સમજાવ્યું હતું.

તેમણે 'Epigenesis' નો ખ્યાલ આપ્યો, જેનો અર્થ છે કે ગર્ભના અંગો એકસાથે નથી બનતા, પણ ક્રમ મા એક પછી એક તેમનો (પહેલા હૃદય, પછી અન્ય અંગો) વિકાસ થાય છે .

5) પ્રાણીઓના અંગો અને તેમના કાર્યો :-

https://www.gapbhasha.org/

એરિસ્ટોટલે એક મહત્વનો સિદ્ધાંત આપ્યો: "પ્રકૃતિ કશું જ નકામું કરતી નથી."

રચના અને કાર્ય: પ્રાણીના અંગોની બનાવટ તેના કાર્યને અનુકૂળ હોય છે. દાખલા તરીકે, પક્ષીઓની પાંખો ઉડવા માટે અને માછલીના મીનપક્ષ તરવા માટે ઉપયોગી છે. તેમણે અવલોકન કર્યું કે જે પ્રાણીઓને શિંગડા હોય છે, તેમના ઉપરના જડબામાં દાંત હોતા નથી (જેમ કે ગાય). પ્રકૃતિએ જે પોષણ દાંત માટે વાપરવાનું હતું તે શિંગડા બનાવવા માટે ઉપયોગ કરી નાખ્યું છે.

એરિસ્ટોટલના અભ્યાસની મર્યાદાઓ :-

તેમના અવલોકનો તે સમયના સાધનો વગરના વિજ્ઞાન માટે અદભૂત હતા, પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં તે ખોટા સાબિત થયા હતા .

1. તેમણે ચેતાતંત્ર (Nervous system) વિશે વધારે માહિતી આપી શક્યા નહોતા .
2. તેઓ માનતા હતા કે હૃદય મધ્યનું કેન્દ્ર છે, મગજ નહીં.

6) પ્રાણીઓનું વર્તન:-

પ્રાણીઓના વર્તુણક નો અભ્યાસ એટલે 'ઈથોલોજી' . એરિસ્ટોટલથી લઈને વર્તમાનના વૈજ્ઞાનિકો સુધી, પ્રાણીઓ કેમ અને કેવી રીતે ચોક્કસ પ્રકારનું વર્તન કરે છે તે જાણવામાં સૌને વધુ રસ રહ્યો છે.

એરિસ્ટોટલના મત મુજબ અને આધુનિક વિજ્ઞાન મુજબ વર્તનનો અભ્યાસ.

1)ખોરાક મેળવવાની રીત :-

પ્રાણીઓ માટે ખોરાક મેળવવો એ જીવન ટકાવી રાખવા માટેની સૌથી પાયાનો જરૂરિયાત છે.

શિકારની વ્યૂહરચના: સિંહ જેવા પ્રાણીઓ જૂથમાં (Pride) શિકાર કરે છે, જ્યારે ચિત્તો એકલપંડે તેની ઝડપનો ઉપયોગ કરે છે.

સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ: ખિસકોલી કે મધમાખી જેવા પ્રાણીઓ બીજી ઋતુ માટે (શિયાળા માટે) ખોરાકનો સંગ્રહ કરે છે.

સાધનોનો ઉપયોગ: આધુનિક માહીતિ દર્શાવે છે કે ચીમ્પાન્ઝી લાકડીનો ઉપયોગ કરીને ઊધઈ ને બહાર કાઢે છે અથવા પથ્થર નો ઉપયોગ કરે છે. એરિસ્ટોટલે પણ નોંધ્યું હતું કે પ્રાણીઓ તેમની શારીરિક રચના મુજબ ખોરાક પસંદ કરે છે.

2)પ્રજનન વર્તન :-

પોતાની પેઢીને આગળ વધારવા માટે પ્રાણીઓ જટિલ વર્તુણક દર્શાવે છે:

પસંદગી : નર પ્રાણીઓ માદાને આકર્ષવા માટે વિવિધ પ્રકારના અભિનય કરે છે. જેમ કે, મોરનો કળા કરીને નાચવો, પક્ષીઓનું મધુર ગાન, અથવા નર હરણો વચ્ચેનું યુદ્ધ.

માળો બાંધવો: પક્ષીઓ ઈંડાના રક્ષણ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના માળા બનાવે છે. સુગરીનો માળો એ ઈજનેરી કળાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

પિતૃ પાલન : કાંગારૂ તેના બચ્ચાને કોથળીમાં રાખે છે, જ્યારે મગર તેના બચ્ચાને મોઢામાં રાખીને સુરક્ષિત સ્થળે લઈ જાય છે.

3) સંરક્ષણ માટેના ઉપાયો :-

દરેક પ્રાણી પાસે બચાવ માટે 'લડો અથવા ભાગો' (Fight or Flight) ની વૃત્તિ હોય છે:

રંગ અનુકુલિત : કાચિંડો પોતાનો રંગ બદલીને આસપાસના વાતાવરણમાં ભળી જાય છે જેથી શિકારી તેને જોઈ ન શકે.

ચેતવણી: કેટલાક દેડકાઓ તેજસ્વી રંગના હોય છે જે શિકારીને સંકેત આપે છે કે તેઓ ઝેરી છે.

જૂથમાં રહેવું: હરણ કે ઝીબ્રા ટોળામાં રહે છે. ટોળામાં રહેવાથી કોઈ એક પ્રાણી પર શિકાર થવાની સંભાવના ઘટે છે.

4) વર્તનના પ્રકારો :-

વૈજ્ઞાનિક રીતે વર્તુણકને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય:

જન્મજાત વર્તન : જે શીખવું નથી પડતું. પરંતુ સમયની સાથે જન્મ્યા ત્યારથી જ મળ્યું હોઈ તેવું, જેમ કે કરોળિયાને જાળ બનાવવાની પ્રક્રિયા .

શીખેલું વર્તન : જે અનુભવ દ્વારા આવે છે. જેમ કે પાળેલા કૂતરાનું કીધેલું કરવું.

7)પ્રજનન અને વિકાસ :-

https://www.gapbhasha.org/

પ્રજનન અને વિકાસ એ એરિસ્ટોટલના અભ્યાસનો સૌથી પાયાનો મહત્વનો ભાગ હતો. તેમણે મરઘીના ઈંડાનો ૨૧ દિવસ સુધી સતત અભ્યાસ કરીને 'ગર્ભવિજ્ઞાન' નો પાયો નાખ્યો હતો. તે જ રીતે ભારતીય આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં પણ ગર્ભના વિકાસ વિશે વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

1)પ્રાણીઓના પ્રકાર :-

એરિસ્ટોટલ અને ભારતીય વિદ્વાનો (જેમ કે ચરક અને સુશ્રુત) બંનેએ જન્મ આપવાની પદ્ધતિના આધારે પ્રાણીઓને વહેંચ્યા છે:

ઈંડા મૂકનાર: જે પ્રાણીઓ ઈંડા માંથી વિકાસ કરે છે.

એરિસ્ટોટલનું અવલોકન: પક્ષીઓ, સરીસૃપ (સાપ, ગરોળી) અને માછલીઓ આ શ્રેણીમાં આવે છે.

બચ્ચાને જન્મ આપનાર: જે પ્રાણીઓ સીધા જીવંત બચ્ચાને જન્મ આપે છે.

એરિસ્ટોટલનું અવલોકન: મનુષ્ય અને સસ્તન પ્રાણીઓ (જેમ કે ગાય, કૂતરા) નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેમણે નોંધ્યું હતું કે આ પ્રાણીઓમાં ગર્ભને પોષણ માતાના શરીરદ્વારા જરાયુંમાંથી મેળવે છે.

2)ભ્રૂણ વિકાસ :-

ભ્રૂણ કેવી રીતે વિકસે છે તે બાબતે એરિસ્ટોટલના વિચારો ખૂબ જ અલગ હતા:

ક્રમિક વિકાસ: એરિસ્ટોટલે સિદ્ધાંત આપ્યો કે ગર્ભના બધા અંગો એકસાથે નથી બનતા. તેમના મતે સૌથી પહેલા હૃદય બને છે (કારણ કે તે જીવનનું કેન્દ્ર છે), ત્યારબાદ લોહીની નળીઓ અને પછી બીજા અંગો વિકાસ પામે છે.

ભારતનો દ્રષ્ટિકોણ: આયુર્વેદમાં ગર્ભના વિકાસ વિશે જણાવાયું છે. સુશ્રુત સંહિતા મુજબ, ગર્ભના વિકાસમાં પંચમહાભૂત (પૃથ્વી, જળ, પ્રકાશ, વાયુ, આકાશ) નો ફાળો હોય છે અને દર મહિને ગર્ભમાં ચોક્કસ ફેરફાર થાય છે (જેમ કે ત્રીજા મહિને અંગોનો નિમાર્ણ થવાની શરૂઆત).

3) જીવનચક્ર:-

પ્રાણીઓના જીવનચક્ર અને ગર્ભધારણ સમય વિશે એરિસ્ટોટલે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

ગર્ભધારણ સમય (: તેમણે નોંધ્યું હતું કે દરેક પ્રાણીનો ગર્ભધારણ સમય અલગ હોય છે (દા.ત. હાથીનો સમય સૌથી લાંબો અને ઉંદરનો ટૂંકો).

વૃદ્ધિ અને પ્રજનનક્ષમતા: પ્રાણી ક્યારે પ્રજનન માટે તૈયાર થાય છે અને તેને મૃત્યુ ક્યારે થાય છે તેનું વર્ણન તેમણે કર્યું હતું. તેમણે માછલીઓના જીવનચક્રમાં આવતા ફેરફારોનું પણ ઝીણવટભર્યું અવલોકન કર્યું હતું.

4)પ્રજનન પાછળનું તર્ક :-

એરિસ્ટોટલે એક વિચાર આપ્યો હતો: "વ્યક્તિગત પ્રાણી અમર નથી, પણ તેની જાતિ અમર છે."

પ્રાણીઓ પ્રજનન કરે છે જેથી તેઓ પર્યાવરણ મા પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકે.

તેમણે 'નર' ને 'સ્વરૂપ' (Form) અને 'માદા' ને 'દ્રવ્ય' (Matter) ના પ્રતીક તરીકે જોયા હતા, જેના મિલનથી નવું જીવન સર્જાય છે.

<u>8) પર્યાવરણ સાથેનો સંબંધ :-</u>

પ્રાચીન સમયમાં, એરિસ્ટોટલ અને ભારતીય ઋષિ-મુનિઓના પુસ્તકોમાં, પ્રાણીઓ અને તેમના પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતર-સંબંધોનું વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે.

1)ખોરાક શ્રૃંખલા :-

પ્રાચીન વિદ્વાનો સમજતા હતા કે પ્રકૃતિમાં દરેક જીવ બીજા જીવ પર આધારિત છે.

એરિસ્ટોટલનો દ્રષ્ટિકોણ: તેમણે અવલોકન કર્યું કે પ્રાણીઓ વચ્ચેના સંબંધો ઘણીવાર ખોરાક મેળવવાની સ્પર્ધા પર આધારિત હોય છે. તેમણે નોંધ્યું કે માંસાહારી પ્રાણીઓ શાકાહારીઓ પર આધાર રાખે છે, અને આ રીતે પ્રકૃતિમાં સંતુલન જળવાય છે.

ભારતીય સાહિત્ય: સંસ્કૃતમાં એક પ્રખ્યાત પંક્તિ છે: "જીવો જીવસ્ય જીવનમ્" (એક જીવ બીજા જીવનું જીવન છે). આ પંક્તિ સ્પષ્ટપણે આધુનિક 'ખોરાક શ્રૃંખલા'નો ખ્યાલ આપે છે. પંચતંત્રની વાર્તાઓમાં પણ સિંહ (શિકારી) અને હરણ (શિકાર) વચ્ચેના સંબંધો દ્વારા કુદરતી ચક્ર સમજાવવામાં આવ્યું છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

2) પર્યાવરણ માં પ્રાણીઓની ભૂમિકા :-

દરેક પ્રાણી પર્યાવરણમાં એક વિશિષ્ટ કાર્ય કરે છે, જેને આધુનિક વિજ્ઞાનમાં 'Ecological Niche' કહેવાય છે.

પરાગનયન અને બીજનો ફેલાવો: પ્રાચીન સમયથી જાણીતું હતું કે પક્ષીઓ અને કીટકો વનસ્પતિના વિકાસમાં મદદ કરે છે.

સફાઈ કામદારો: ગીધ અને કાગડા જેવા પ્રાણીઓને પ્રકૃતિના 'સફાઈ કામદારો' માનવામાં આવતા. એરિસ્ટોટલે પણ નોંધ્યું હતું કે કેટલાક પ્રાણીઓ મૃત અવશેષોને ખાઈને પર્યાવરણને શુદ્ધ રાખે છે.

ભૂમિની ફળદ્રુપતા: ખેતી સાથે જોડાયેલા ભારતીય વિદ્વાનો જાણતા હતા કે અળસિયા જમીનને પોચી અને ફળદ્રુપ બનાવે છે.

3) જૈવ વૈવિધ્યતા :-

જટિલતાના આધારે ગોઠવણી: તેમણે નિર્જીવ પદાર્થોથી લઈને વનસ્પતિ, નિમ્ન કક્ષાના પ્રાણીઓ, ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રાણીઓ અને છેલ્લે મનુષ્ય સુધીની એક સાંકળ બનાવેલી છે.

રહેઠાણ મુજબ વૈવિધ્ય: એરિસ્ટોટલે નોંધ્યું કે પર્વતો, જંગલો અને સમુદ્રમાં રહેતા પ્રાણીઓની રચના તેમના આજુબાજૂના વાતાવરણ મુજબ અલગ હોય છે. જેમ કે, ઠંડા પ્રદેશના પ્રાણીઓની ચામડી જાડી હોય છે. તેમના શરીર ની ઉપર રૂંવાટી ની હાજરી આવેલી હોય છે.

સંરક્ષણનો વિચાર: ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓને દેવ-દેવીઓના વાહન તરીકે જોડીને (દા.ત. વાઘ, ગરૂડ, નંદી) જૈવ વૈવિધ્યતાના સંરક્ષણનો મજબૂત પાયો નાખવામાં આવ્યો હતો.

4) અનુકુલન:-

પર્યાવરણ સાથે અનુકૂલન સાધવા માટે પ્રાણીઓ પોતાનું વર્તન અને શરીર બદલે છે:

સ્થળાંતર : એરિસ્ટોટલે નોંધ્યું હતું કે પક્ષીઓ અને માછલીઓ બદલાતી ઋતુઓ સાથે લાંબા અંતરની મુસાફરી કરે છે (દા.ત. પેલિકન પક્ષીઓ , ઇલ અને સાલમન માછલી)

શિયાળુ નિદ્રા : કેટલાક પ્રાણીઓ અત્યંત ઠંડીથી બચવા માટે લાંબા સમય સુધી સુઈ જાય છે, આ પ્રક્રિયાનું વર્ણન પણ પ્રાચીન અવલોકનોમાં મળે છે.

<u>**9)પ્રાચીન વિજ્ઞાનની મર્યાદાઓ :-**</u>

કોઈપણ પ્રાચીન જ્ઞાનની શાખાને સમજવા માટે તેની મર્યાદાઓ સમજવી ખૂબ જ જરૂરી છે. એરિસ્ટોટલ હોય કે પ્રાચીન ભારતીય વિદ્વાનો, તેમના અવલોકનો તે સમયના સંદર્ભમાં ક્રાંતિકારી હતા, પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાનની શરતો મુજબ તેમાં કેટલીક નોંધપાત્ર ખામીઓ હતી.

1)વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો અભાવ:-

પ્રાચીન વિજ્ઞાન સંપૂર્ણપણે 'નરી આંખે' (Naked Eye) કરેલા અવલોકનો પર નિર્ભર હતું.

સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નો અભાવ: એરિસ્ટોટલ કોષ , બેક્ટેરિયા કે શુક્રાણુ ,અંડકોષની સૂક્ષ્મ રચના જોઈ શક્યા નહોતા. આથી જ તેઓ માનતા હતા કે જીવન "સ્વયંસ્ફૂરિત" રીતે કાદવ કે ગંદકીમાંથી પેદા થાય છે.

માપન સાધનો: તાપમાન, દબાણ કે રાસાયણિક ફેરફારો માપવા માટેના સાચા સાધનો નહોતા. પરિણામે, ઘણી માહિતી માત્ર અંદાજ મુજબની હતી.

શરીર રચના : એક્સ-રે કે સ્કેનિંગ મશીનો ન હોવાથી શરીરની અંદરની પ્રક્રિયાઓ (જેમ કે લોહીનું પરિભ્રમણ) વિશે માત્ર અંદાજ લગાવવામાં આવતા.

2)પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિઓની મર્યાદા :-

આધુનિક વિજ્ઞાન 'પ્રયોગ' અને 'પુરાવા' પર આધારિત છે, જ્યારે પ્રાચીન વિજ્ઞાન 'તર્ક' અને 'ફિલોસોફી' પર વધારે માન્ય હતું.

નિયંત્રિત પ્રયોગોનો અભાવ: પ્રાચીન વિદ્વાનો કુદરતી સ્થિતિમાં પ્રાણીઓને જોતા, પરંતુ પ્રયોગશાળામાં ચોક્કસ પરિબળો બદલીને તેના પરિણામો તપાસવાની પદ્ધતિ વિકાસ પામેલી નહોતી.

3) ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓનો પ્રભાવ :-

https://www.gapbhasha.org/

તે સમયે વિજ્ઞાન અને ધર્મ અલગ નહોતા, જેની અસર અભ્યાસ પર પડતી:
ટેલિઓલોજી : એરિસ્ટોટલ માનતા હતા કે પ્રકૃતિમાં દરેક વસ્તુ પાછળ એક 'ઉદ્દેશ્ય' હોય છે. આને કારણે તેઓ ઉત્ક્રાંતિ ના અચાનક થતાં ફેરફારોને સમજી શક્યા નહીં.
પવિત્રતાનો ખ્યાલ: ભારતીય અને ગ્રીક બંને સંસ્કૃતિઓમાં કેટલાક પ્રાણીઓને પવિત્ર કે અપવિત્ર માનવામાં આવતા, જેને કારણે તેમના શારીરિક અભ્યાસ માં ત્રુટિ આવતો હતી.

10)આધુનિક પ્રાણીવિજ્ઞાન પર પ્રભાવ:-

પ્રાચીન વિદ્વાનો, ખાસ કરીને એરિસ્ટોટલ અને ભારતીય આયુર્વેદિક મહર્ષિઓના પાયાના કાર્યોએ આધુનિક પ્રાણીવિજ્ઞાન ના પાયા તરીકે કામ કર્યું છે. આજે આપણે જે વિજ્ઞાન જોઈએ છીએ તે હજારો વર્ષોના નિરીક્ષણોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે.
1)ટેક્સોનોમીની શરૂઆઆત :-
ટેક્સોનોમી એટલે કે " સજીવોનું નામકરણ અને વર્ગીકરણ કરવાની પદ્ધતિ."
વર્ગીકરણનો પાયો: એરિસ્ટોટલે સૌપ્રથમ વાર પ્રાણીઓને તેમના સમાન લક્ષણો (જેમ કે લોહીનો રંગ, પ્રજનન પદ્ધતિ) ના આધારે વર્ગીકરણ કર્યા. આ વિચારધારાએ જ ૧૮મી સદીમાં કાર્લ લિનિયસ ને દ્વિનામી નામકરણ પદ્ધતિ આપવા માટે પ્રેરણા આપી.
ક્રમિક શ્રેણી : પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સમજાવ્યું કે પ્રાણીઓ 'નિમ્ન' થી 'ઉચ્ચ' કક્ષાના હોય છે. આ ખ્યાલ આજે પણ આપણે 'સમુદાય' થી લઈને 'જાતિ' સુધીના વર્ગીકરણમાં વાપરીએ છીએ.

2) શરીર રચના નો વિકાસ :-
શરીરના આંતરિક અંગોના અભ્યાસને 'એનાટોમી' કહેવામાં આવે છે.
નિરીક્ષણ અને વિચ્છેદન : એરિસ્ટોટલે માછલીઓ, પક્ષીઓ અને સસ્તન પ્રાણીઓના શરીર ખોલીને તેમના હૃદય, ફેફસાં અને જઠરની રચના તપાસી હતી. તેમણે દર્શાવ્યું કે સમાન કાર્યો કરતા અંગો (જેમ કે ઉડવા માટે પાંખ અને તરવા માટે મીનપક્ષ) ની રચનામાં સામ્યતા હોઈ શકે છે.
તુલનાત્મક એનાટોમી: પ્રાચીન વિદ્વાનોએ નોંધ્યું કે મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના કેટલાક અંગો સમાન છે. આનાથી 'તુલનાત્મક પ્રાણીવિજ્ઞાન' નો જન્મ થયો, જે આજે સર્જરી અને તબીબી વિજ્ઞાનમાં પાયાનું છે.
ભારતીય શલ્યચિકિત્સા: મહર્ષિ સુશ્રુત એ પ્રાણીઓના અંગોનો અભ્યાસ કરીને માનવ શરીર પર શસ્ત્રક્રિયાની પદ્ધતિઓ વિકસાવી હતી.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

પ્રાચીન વિદ્વાનોનું પ્રાણીવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે યોગદાન અજોડ છે. તેમના અભ્યાસ અને અવલોકન આધુનિક વિજ્ઞાન માટે પાયો સમાન છે. તેઓએ વિજ્ઞાનને માત્ર જ્ઞાન નહીં, પરંતુ સમજ અને વિચારશક્તિ આપેલી છે. આથી, તેમના યોગદાનને યાદ રાખવું અને અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. એરિસ્ટોટલના 'History of Animals' થી લઈને ભારતીય 'પંચતંત્ર' અને 'આયુર્વેદ' સુધીનું જ્ઞાન એ સાબિતી આપે છે કે માનવી હંમેશા પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલો રહ્યો છે. આ જ્ઞાન આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો માટે દિશાચૂચક સમાન છે, જે તેમને નવી દિશાઓ બતાવે છે.
"વિજ્ઞાન એ માત્ર હકીકતોનો સંગ્રહ નથી, પણ સત્યને શોધવાની એક રીત છે, જેની શરૂઆત આ પ્રાચીન ગુરુઓએ કરી હતી."

References

[1] ૧. એરિસ્ટોટલ (Aristotle): Aristotle. (350 B.C.E.). Historia animalium [History of animals] (D. W. Thompson, Trans.). Oxford: Clarendon Press. (Original work published c. 350 B.C.E.).
[2] ૨. મહર્ષિ ચરક (Charaka Samhita):Sharma, P. V. (Ed. & Trans.). (1981). Caraka Samhita: Scientific synopsis. Chowkhamba Sanskrit Series Office. (Original work attributed to Maharshi Charaka, c. 300-200 B.C.E.).
[3] ૩. મહર્ષિ સુશ્રુત (Sushruta Samhita): Bhishagratna, K. L. (Ed. & Trans.). (1907). The Sushruta Samhita:

https://www.gapbhasha.org/

An English translation based on original Sanskrit text. Bharat Bhasha Library. (Original work attributed to Maharshi Sushruta, c. 600 B.C.E.).

[4] ૪. પંચતંત્ર (Panchatantra): Sharma, V. (2006). The Panchatantra (Chandra Rajan, Trans.). Penguin Classics. (Original work attributed to Vishnu Sharma, c. 300 B.C.E.).

[5] ૫. હિતોપદેશ (Hitopadesha): Narayana. (1998). Hitopadesha (A. N. D. Haksar, Trans.). Penguin Books. (Original work attributed to Narayana Pandit, c. 12th Century).

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

શ્રીમદ્ ભગવતગીતામાંથી નિષ્પન થતું નેતૃત્વ

ડૉ. કુંદનબેન એન. વણોલ
Email-kjsindhav272@gmail.com

પરિચય (Introduction)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ભારતની આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાનો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે, જે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શન આપે છે. આ માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નહીં, પણ માનવીના વ્યવહાર, કર્મ અને નેતૃત્વની શિક્ષણશક્તિ માટેનો સર્વકાલીન ગ્રંથ માની શકાય. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા મુજબ સારો નેતા એ નિષ્કામ, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને નૈતિક મૂલ્યો ધરાવતો હોવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા અર્જુનને આપેલા ઉપદેશો દ્વારા આદર્શ નેતૃત્વના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ થાય છે. ગીતાના નેતૃત્વ તત્વોને ધ્યેયની સ્પષ્ટતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, નિષ્કામતા, આત્મનિયંત્રણ, નિર્ણયક્ષમતા, સમત્વભાવ, પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા, જ્ઞાન અને વિવેક, આદર્શ નેતૃત્વ અને સંચાર કૌશલ્ય જેવા ગુણોથી વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. નેતા પોતાના લક્ષ્યોને સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી સમૂહ માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે. કર્તવ્યનિષ્ઠા અને નિષ્કામતા તેને પોતાની જવાબદારીઓ નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવવામાં સહાય કરે છે, જ્યારે આત્મનિયંત્રણ અને સમત્વભાવ તેને સંકટ સમયે શાંતિ અને સ્થિરતા જાળવવામાં પ્રેરણા આપે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અનુસાર, જ્ઞાન અને વિવેક પૂર્વક નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા તેમજ પ્રેરણાદાયી અને આદર્શ નેતૃત્વ સમજીને કરવામાં આવેલ પ્રયાસ એ કોઈ પણ નેતાનું મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ છે. સંચાર કૌશલ્યથી નેતા અને અનુયાયીઓ વચ્ચે વિશ્વસનીય, અસરકારક અને સુમેળભર્યો સંવાદ સ્થાપિત થાય છે. આ સંશોધનપત્રનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે કેવી રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ના તત્ત્વો આધુનિક નેતૃત્વ પ્રત્યે પ્રાસંગિક છે અને તેના સિદ્ધાંતોને આધુનિક સંસ્થાઓ અને શિક્ષણ સાથે કેઈ રીતે જોડી શકાય અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કઈ રીતે અમલમાં લાવી શકાય. ગીતા દ્વારા વર્ણવાયેલ આદર્શ નેતૃત્વના લક્ષણો વ્યક્તિગત વિકાસ, સમૂહ અને સમાજની વિકાસયાત્રામાં મજબૂત આધારરૂપ બને છે.

☞ ધ્યેયની સ્પષ્ટતા

નેતૃત્વમાં ધ્યેયની સ્પષ્ટતા એટલે નેતા પોતાના અને પોતાના જૂથના લક્ષ્યોને પૂર્ણ રીતે સમજી શકે અને તે અંગે દૃઢતા અને વિચારવિમર્શ સાથે આગળ વધે. એક નેતા માટે સ્પષ્ટ ધ્યેય હોવો એટલો જ મહત્વનો છે જેટલો કે નકશામાં માર્ગ દર્શાવતો તાર. ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો દરેક કાર્યની પ્રાથમિકતા નિર્ધારિત થઈ શકે છે. સમય અને સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ શક્ય બને છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા જૂથના સભ્યો માટે પ્રેરણારૂપ બની શકે છે અને તેઓને પોતાનુ યોગદાન સમજવામાં મદદ કરે છે. ધ્યેયને સ્પષ્ટ બનાવવા માટે, નેતાએ તેની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓની સાથે સાથે સંસાધનો અને સમય મર્યાદાઓનું ધ્યાન રાખવું પણ જરૂરી છે. ધ્યેય માત્ર નફા-લાભ કે પરિણામ સુધી મર્યાદિત ન રાખતા માનવીય મૂલ્યો, સામાજિક જવાબદારી અને સંગઠના ધ્યેય સાથે જોડાયેલું હોવું જોઈએ. સ્પષ્ટ ધ્યેય કર્મચારીઓ, શીખનારા અને સમૂહને સન્માન અને વિશ્વાસ આપે છે. તેનાથી કાર્યક્ષમતા અને કામગીરી સુંદર અને સહકારપૂર્ણ બને છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા માત્ર મોટા લક્ષ્યો માટે જ નહીં પણ નાના ઉપલક્ષ્યો અને લક્ષ્યાંકો માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે જૂથ જાણે કે કયા પગલાનો શું અર્થ છે ત્યારે નિર્ણય અને કામગીરી ઝડપી અને યોગ્ય બને છે. આમ, ધ્યેયની સ્પષ્ટતા નેતૃત્વ માટે આધાર સ્તંભ સમાન છે જે દરેક નિર્ણય અને યોજનાને મજબૂત બનાવે છે.

☞ કર્તવ્યનિષ્ઠા

- **योगस्थ: कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।**

https://www.gapbhasha.org/

- **सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥ (अध्याय 2, श्लोक 48)**

- **कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।**
- **मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ (अध्याय 2, श्लोक 47)**

કર્તવ્યનિષ્ઠા એટલે પોતાની જવાબદારીઓને નિષ્ઠાપૂર્વક અને ઈમાનદારીથી નિભાવવાનો ગુણ. આ ગુણથી નેતા પોતાની જવાબદારી અને લક્ષ્ય પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ રહે છે. કોઈ પરિસ્થિતિમાં ડગતા નથી. કર્તવ્યનિષ્ઠા એ એક નેતાની નૈતિકતા અને વ્યાવસાયિક સ્તરમાં આધારરૂપ છે. કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા નેતા મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના કાર્યમાં પીછેહઠ કરતા નથી. તે પ્રતિબદ્ધતા અને નિયમિતતા બતાવે છે. આ ગુણ કર્મચારીઓ, તાલીમાર્થીઓ અને સમૂહના સભ્યોમાં વિશ્વાસ અને મર્યાદા બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. કાર્યને સમયસર પૂર્ણ કરવું, વ્યવસ્થિત રીતે કામગીરી કરવી, અને પ્રતિબદ્ધ રહેવું બધા કર્તવ્યનિષ્ઠાના લક્ષણ છે. સંસ્થાઓમાં અને સમાજમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા નેતા સારા નીતિનિર્માતા બની શકે છે. આ ગુણ માત્ર વ્યવસાયિક દૃષ્ટિકોણમાં જ નહીં પણ વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ મહત્વપૂર્ણ છે. આમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા એ નેતૃત્વમાં એક મજબૂત આધારતંભ છે જે નિર્ણય, કાર્યક્ષમતા, અને જૂથના સન્માનને સુનિશ્ચિત કરે છે.

- **નિષ્કામતા**

નિષ્કામતા એટલે પરિણામને ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર કાર્ય કરવું, માત્ર સત્ય, ધર્મ અને કર્તવ્ય માટે કાર્ય કરવું. આ સિદ્ધાંત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ભગવદ્ ગીતા માં સમજાવવામાં આવ્યો છે. નિષ્કામ કાર્ય એ વ્યક્તિને સ્વાર્થી બનવાથી બચાવે છે અને કાર્યક્ષમતા વધારવામાં મદદ કરે છે. નેતા જ્યારે નિષ્કામ હોય એટલે કે ફળની અપેક્ષા વગર કાર્ય કરે ત્યારે તે પોતાનાં જૂથ અને સમાજ માટે કાર્ય કરે છે અને પ્રેરણારૂપ બને છે. આ સમયે લોકો જુએ છે કે તેમનો લીડર માત્ર સ્વાર્થ માટે કામ કરતો નથી પણ નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરે છે. નિષ્કામતા આધ્યાત્મિક અને વ્યવસાયિક જીવન બંનેમાં મહત્વપૂર્ણ છે. નિષ્કામ કાર્યથી વ્યક્તિમાં આત્મવિશ્વાસ, શાંતિ અને સ્થિરતા વધે છે અને પરિણામ સ્વભાવિક રીતે મળે છે. સમાજ અને સંસ્થાઓ માટે એક નિષ્કામ નેતા વધુ વિશ્વસનીય અને પ્રભાવશાળી બને છે. તેઓ પોતાના કાર્ય અને ધ્યેય માટે શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ કરે છે, જેમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને શાંતિ બંને જાળવી શકે છે.

- **આત્મનિયંત્રણ**

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ (अध्याय 2, श्लोक 38)

આત્મનિયંત્રણ એટલે પોતાની ભાવનાઓ, ઇચ્છાઓ, ક્રોધ, લાગણીઓ અને વર્તન પર નિયંત્રણ રાખવાનો ગુણ. એક નેતા માટે આત્મનિયંત્રણ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે નિર્ણયો અને કાર્ય પર સીધો પ્રભાવ પાડે છે. જ્યારે નેતા પોતાની લાગણીઓથી પ્રભાવિત ન થાય અને તટસ્થ અને શાંત રહી શકે ત્યારે તે યોગ્ય અને સમજદારીભર્યા નિર્ણયો લઈ શકે છે. આત્મનિયંત્રણ ધરાવતા નેતા સમસ્યાઓનો સામનો શાંતિપૂર્ણ રીતે કરે છે. તણાવ ,દબાણ અને વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે છે. આ ગુણ જૂથ ના સભ્યોમાં વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા અને મજબૂત વ્યવસાયિક મૂલ્યોનું નિર્માણ કરે છે. ગુણનું મહત્વ માત્ર નેતૃત્વમાં જ નહીં, પરંતુ વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ છે. આમાં સમયનો યોગ્ય ઉપયોગ, ક્રોધ પર નિયંત્રણ, આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓમાં ધીરજ અને અન્ય લોકો સાથે સહનશક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આત્મનિયંત્રણનાં અથાગ પ્રયત્નો કરીને વ્યક્તિ પોતાની જાતને વધુ સ્થિર, સંતુલિત અને વિશ્વસનીય બનાવી શકે છે. આમ, આત્મનિયંત્રણને જીવનમાં અપનાવવું કોઈ કડક નિયંત્રણ નહીં, પરંતુ આત્મમૂલ્યન અને શાંતિના સ્તંભ સમાન છે.

- **નિર્ણયક્ષમતા**

https://www.gapbhasha.org/

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु॥ (**अध्याय** 18, **श्लोक** 63)

નિર્ણયક્ષમતા એટલે યોગ્ય અને સમયસર નિર્ણયો લેવા માટેની ક્ષમતા, જે નેતૃત્વમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગુણ છે. કોઈ પણ નેતા માટે સભાનતા અને નિર્ભયતાપૂર્વક નિર્ણય લેવો જરૂરી છે, કારણ કે તેના નિર્ણયનો સીધો પ્રભાવ જૂથ , સંસ્થા અને સમાજ પર પડે છે. નિષ્ફળ અથવા વિલંબિત નિર્ણય કર્મચારીની ઉત્સાહના સ્તર, કાર્યક્ષમતા અને સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા પર અસર કરી શકે છે. નિર્ણયક્ષમ નેતા પરિસ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ કરે છે, વિકલ્પોની તુલના કરે છે, લાભ-હાનિનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને ઝડપી અને યોગ્ય નિર્ણય લે છે. એ નિર્ણય ફક્ત ઝડપી નહીં, પરંતુ તાર્કિક, વ્યવસ્થિત અને સમજૂતીપૂર્ણ હોવો જોઈએ. આ ગુણ માત્ર વ્યવસાયિક જીવનમાં જ નહીં, પરંતુ વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ સફળતા માટે આવશ્યક છે. નિર્ણયક્ષમતા દર્શાવતો નેતા સંકટ સમયે શાંત રહે છે અને સમસ્યાને સમજદારીથી હલ કરે છે. તે દબાણ હેઠળ પણ પોતાની લાગણીઓને નિયંત્રિત રાખીને વિચારીને પગલાં ભરે છે. આ ગુણ જૂથ માં વિશ્વાસ, સલાહ અને સહયોગનું વાતાવરણ બનાવે છે. જ્યારે જૂથ જાણે કે તેનો નેતા યોગ્ય નિર્ણય લેશે, ત્યારે તેઓ વધુ નિર્ભય, જવાબદાર અને ઉત્સાહી બની કાર્ય કરે છે. આ ગુણના વિકાસ માટે અનુભવ, જ્ઞાન, વિવેક અને આત્મવિશ્વાસ જરૂરી છે. સતત વિકલ્પોની વિશ્લેષણા, પરિણામોના અનુમાન અને ભૂતકાળના અનુભવથી શીખીને વ્યક્તિ પોતાની નિર્ણયક્ષમતા વધારે છે. સમાજ અને સંસ્થા માટે નિર્ણયક્ષમ નેતા એક દ્રઢ આધારસ્તંભ છે. તે માત્ર પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખવાનો ભાગ નથી, પરંતુ સફળતાના માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરે છે. અત્યારે યુગની ઝડપ અને જટિલતાઓને જોતા, નિર્ણયક્ષમતા નેતૃત્વનુ અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું છે. નિર્ણયક્ષમતા ધરાવતો નેતા માત્ર નિર્ણય લેતો નથી, પરંતુ તેની જવાબદારી સ્વીકારીને પરિણામ માટે પ્રેરણા પણ આપે છે, જેના કારણે જૂથ , સંસ્થા અને સમુદાયની વૃદ્ધિ અને સફળતા સુનિશ્ચિત થાય છે.

☞ **સમત્વ ભાવ**

સમત્વ ભાવ એટલે જીવનમાં અને નેતૃત્વમાં દરેક પરિસ્થિતિમાં સમભાવ અને શાંતિ જાળવવાનો ગુણ. આનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્તિ લાગણીઓ, ઉત્સાહ કે દબાણને અવગણે, પરંતુ એ કે તે દરેક પરિસ્થિતિમાં ન્યાય, સમાનતા અને તટસ્થતા સાથે વર્તે. નેતૃત્વમાં સમત્વભાવ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે નિર્ણય, પ્રેરણા અને જૂથ ના સુમેળ માટે આધારરૂપ થાય છે.

સમત્વભાવ ધરાવતો નેતા વિજય અને પરાજય, લાભ અને નુકસાન, સન્માન અને અપમાન, સફળતા અને નિષ્ફળતા—all પરિસ્થિતિઓમાં સમાન અભિગમ રાખે છે. આ ગુણ નેતાને મુશ્કેલ અને દબાણભર્યા પરિસ્થિતિઓમાં પણ સ્થિર અને તટસ્થ રહેવામાં મદદ કરે છે. તેની તટસ્થતા અને સમાન વર્તનથી જૂથ ના સભ્યોમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા વધે છે. લોકો જાણે છે કે નેતા કોઈપણ સ્થિતિમાં ન્યાય અને સમજદારી સાથે કાર્ય કરશે. સમત્વભાવ એ માત્ર વયક્તિગત શાંતિ માટે નહીં, પરંતુ કાર્યક્ષમ નેતૃત્વ માટે પણ અનિવાર્ય છે. જો નેતા પરિસ્થિતિઓને ખૂબ ઉત્સાહિત, ક્રોધ અથવા સંકુચિત માણસ થી જુએ તો જૂથ માં ગેરસમજ અને અસંતોષ ઉભો કરી શકે છે. સમત્વભાવ ધરાવનાર નેતા દરેક વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિને યોગ્ય ભાર આપે છે અને પોતાના ભાવને નિયંત્રિત કરીને વર્તન કરે છે. આ ગુણનો વિકાસ સમજણ, આત્મવિશ્વાસ, અનુભવ અને જ્ઞાનથી થાય છે. કર્મચારી, તાલીમાર્થી અને સમૂહના સભ્યો સમત્વભાવ ધરાવતા નેતા તરફ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાય છે અને જૂથ ના સમન્વય, સહયોગ અને કાર્યક્ષમતા વધારવામાં સક્ષમ બને છે. સમત્વભાવ નેતૃત્વનો આદર્શ ગુણ છે જે દરેક નિર્ણયો અને વ્યવહારમાં ન્યાય, સ્થિરતા અને મર્યાદાનું પ્રતીક છે. આ ગુણ જીવન અને કાર્ય બંનેમાં સંતુલન અને દૃઢતા લાવે છે, અને નેતાને વિશ્વસનીય, પ્રેરક અને સમજદાર બનાવે છે.

☞ **પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા**

https://www.gapbhasha.org/

પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા એટલે લોકોમાં ઉત્સાહ, આત્મવિશ્વાસ અને પ્રેરણા લાવવા માટેની નેતૃત્વની શક્તિ. સારા નેતા માત્ર પોતાના કાર્યમાં નિષ્ઠાવાન નહીં રહે, પરંતુ તેનાં જૂથના સભ્યો, તાલીમાર્થીઓ અને અનુયાયીઓને પોતાના શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શન માટે પ્રેરણા આપે છે. આ ક્ષમતા માત્ર આદેશ આપવાથી નહીં, પરંતુ દૃષ્ટિ, વર્તન, સહયોગ અને લાગણીઓ દ્વારા પ્રભાવિત કરીને સર્જાય છે. પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા ધરાવતો નેતા લોકોની શક્તિઓ, કુશળતાઓ અને પ્રતિભાને ઓળખી શકે છે અને તેમને યોગ્ય દિશામાં માર્ગદર્શન આપે છે. તે નિષ્ફળતા અથવા મુશ્કેલીના સમયમાં પણ જૂથ ના સભ્યોને હાર માનવાનું ટાળવા પ્રેરિત કરે છે. આ ગુણને પ્રદર્શિત કરતી વખતે નેતા પોતાના ઉદ્દેશ્યો અને લક્ષ્યો સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે, જેથી લોકો સમજાય કે તેમની કામગીરી સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો સાથે સીધી જોડાયેલી છે. પ્રેરણા આપતી વખતે, નેતા આશાવાદ, સકારાત્મકતા અને આત્મવિશ્વાસથી કામ કરે છે. તે સંવાદ, પ્રશંસા, માન્યતા અને સહકાર દ્વારા લોકોની અંદર ઉત્સાહ અને પ્રતિબદ્ધતા વધારવા પર ભાર આપે છે. માત્ર આ રીતે, કર્મચારી અથવા સમૂહના સભ્યો પોતાની શ્રેષ્ઠ ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને નવી ઊંચાઈઓ સુધી પહોંચે છે.

પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા એ દ્રષ્ટિ અને નૈતિકતાનું સંયોજન છે. નેતા જ્યારે પોતાને નૈતિક, નિષ્ઠાવાન અને યોગ્ય રીતે વર્તન કરતી વખતે પ્રેરણા આપે છે, ત્યારે લોકો તેમને નક્કર અને વિશ્વસનીય માનતા છે. આ ગુણ જૂથ માં સંકલન, વિશ્વાસ અને કાર્યક્ષમતા વધારવામાં સહાય કરે છે.પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા નેતૃત્વનો મહત્વપૂર્ણ ગુણ છે, જે વ્યક્તિગત, વ્યવસાયિક અને સામાજિક સ્તરે પ્રભાવકારક અને સફળ નેતાને ઓળખ આપે છે. પ્રેરક નેતા સમાજ અને સંસ્થા માટે બદલાવ લાવી શકે છે, અને લોકોની અંદર શ્રેષ્ઠતા અને ઉત્સાહનું બીજ વાવે છે.

☞ **જ્ઞાન અને વિવેક**

જ્ઞાન અને વિવેક નેતૃત્વમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગુણધર્મો પૈકીનો એક છે. જ્ઞાન એટલે માહિતી, અનુભવ અને કુશળતાનો સમૂહ, જ્યારે વિવેક એ જ્ઞાનનો યોગ્ય અને પરિપ્રેક્ષ્યમય ઉપયોગ કરવાનો આધાર છે. યોગ્ય જ્ઞાન વગર નિર્ણય લેવો એ અનિશ્ચિત પરિણામો તરફ દોરી શકે છે. વિવેક વગરનાં જ્ઞાનયુક્ત નિર્ણયો ક્યારેક ખોટા સાબિત થઇ શકે છે. નેતા જે જ્ઞાન ધરાવે છે, તે ફક્ત પુસ્તકીયું જ્ઞાન અથવા તકનીકી માહિતી સુધી સીમિત નથી, પણ જીવનના અનુભવ, સંસ્કૃતિ, વ્યવહાર અને સમાજની સમજ પણ તેમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. જ્ઞાનને વિવેક સાથે જોડવાથી નેતા દરેક પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરીને યોગ્ય અને ન્યાયપૂર્ણ નિર્ણય લઈ શકે છે. તે પોતાના અને અન્ય લોકોના લાભ અને નુકસાનને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્ણયો લે છે.જ્ઞાન અને વિવેક ધરાવતો નેતા પોતાની જૂથ અને અનુયાયીઓને માર્ગદર્શન આપી શકે છે. તે યોગ્ય સમયે યોગ્ય સલાહ આપે છે અને સમસ્યાઓને વ્યાવહારિક અને તર્કસંગત રીતે હલ કરે છે. આ ગુણ તેના નેતૃત્વને વિશ્વસનીય, સ્થિર અને પ્રેરક બનાવે છે.જ્ઞાન અને વિવેક વ્યક્તિત્વમાં આત્મવિશ્વાસ, સહનશક્તિ અને તટસ્થતાને પણ વધારતા છે. જ્યારે નેતા પોતાની સમજ અને અનુભવો પર આધાર રાખીને નિર્ણય લે છે, ત્યારે તે ભ્રમ, પૂર્વગ્રહ અને લાગણીઓથી પ્રભાવિત થતો નથી. આ ગુણ જૂથ ના સભ્યોમાં વિશ્વાસ અને સલાહ પ્રેરણા લાવે છે.જ્ઞાન અને વિવેકને લીધે નેતૃત્વ માત્ર સત્તા અથવા અધિકાર નહીં, પરંતુ સમજી-સમજાવી અને જવાબદારીથી કાર્ય કરવાની ક્ષમતા બની જાય છે. એ વ્યક્તિ અને સમૂહ બંને માટે મજબૂત આધાર બનાવે છે, અને ટકાઉ, અસરકારક અને ન્યાયપૂર્ણ નેતૃત્વને સક્ષમ બનાવે છે.

☞ **આદર્શ નેતૃત્વ**

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥ (अध्याय 3, श्लोक 21)

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।

https://www.gapbhasha.org/

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ (अध्याय 6, श्लोक 5)

આદર્શ નેતૃત્વ એ એવી ગુણવત્તા છે જેમાં નેતા પોતાની નૈતિકતા, વિચારો, વર્તન અને કર્મ દ્વારા પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપે છે. આ પ્રકારનો નેતા માત્ર સત્તા, અધિકાર અથવા સ્થાન માટે લીડર નથી, પરંતુ પોતાની પ્રતિષ્ઠા, મૂલ્ય અને જવાબદારીથી લોકો માટે પ્રેરણારૂપ બને છે. આદર્શ નેતૃત્વમાં નૈતિક દૃઢતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, નિષ્ઠા, સમત્વભાવ, જ્ઞાન અને વિવેક જેવા ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. આદર્શ નેતા પોતાના સમાવિષ્ટ જૂથને લક્ષ્યાંક, માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપે છે. તે પોતાના ઉદ્દેશ્યો અને લક્ષ્યો સ્પષ્ટ કરે છે અને દરેક પરિસ્થિતિમાં ન્યાય, યોગ્યતા અને સકારાત્મકતા સાથે કાર્ય કરે છે. આ પ્રકારના નેતા પોતાની ભૂલ સ્વીકારી શકે છે, સમસ્યાઓનો સામનો નિર્ભયતાથી કરે છે, અને સતત સુધારણા માટે પ્રયાસ કરે છે.એ પણ મહત્વપૂર્ણ છે કે આદર્શ નેતૃત્વ માત્ર વ્યક્તિગત સફળતા માટે નથી, પરંતુ સમૂહ અને સમાજના કલ્યાણ માટે પણ હોવું જોઈએ. આવા નેતા મર્યાદા, સંસ્કાર અને માનવકિળ મૂલ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્ણય લે છે અને દરેક વ્યક્તિ માટે સમાન અવસર પ્રદાન કરે છે. આને કારણે લોકોમાં વિશ્વાસ, સમર્પણ અને સહકાર વધે છે.આદર્શ નેતૃત્વનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે પ્રેરણા, વિશ્વસનીયતા અને ન્યાયના મૂલ્યોને પ્રદર્શિત કરવું. જ્યારે નેતા આ ગુણોને પ્રત્યક્ષ અને પ્રેરક રીતે અપનાવે છે, ત્યારે તે લોકો માટે માર્ગદર્શક અને સામાજિક પ્રતિબદ્ધિનું પ્રતીક બને છે. આ પ્રકારનું નેતૃત્વ ટકાઉ, પ્રભાવશાળી અને પ્રશંસાપાત્ર બને છે, જે સંસ્થા, સમૂહ અને સમાજની વૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે.આદર્શ નેતૃત્વ એ નેતાના વ્યક્તિત્વ, મૂલ્યો, કર્મ અને વિચારશક્તિનું મિશ્રણ છે, જે લોકોમાં પ્રેરણા લાવે છે, વિશ્વસનીયતા વધારે છે અને સંસ્થા અને સમાજ માટે સ્થિર અને મજબૂત આધારરૂપ બને છે.

☞ **સંચાર કૌશલ્ય**

સંચાર કૌશલ્ય એટલે પોતાની વિચારધારા, સંદેશ અને માહિતી લોકોને સ્પષ્ટ, અસરકારક અને યોગ્ય રીતે પહોંચાડવાની ક્ષમતા. સારા નેતા માટે સંચાર કૌશલ્ય અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે જૂથ ના સભ્યો, અનુયાયીઓ અને સમાજ સાથે સરળ અને સુમેળભર્યો સંવાદ સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે. સંચાર કૌશલ્ય માત્ર મૌખિક ભાષણ પર આધારિત નથી, પરંતુ લેખિત, શારીરિક અને ભાવનાત્મક સંકેતોથી પણ પ્રભાવશાળી રીતે સંદેશ પહોંચાડવામા આવે છે.પ્રભાવી સંચાર કૌશલ્ય ધરાવતો નેતા પોતાની વિચારશક્તિ, દૃષ્ટિ અને યોજનાઓને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી શકે છે. તે નિશ્ચિત કરે છે કે દરેક વ્યક્તિ તેના લક્ષ્યો, સૂચનો અને અપેક્ષાઓને યોગ્ય રીતે સમજે. સંચાર માત્ર માહિતી આપવાનો માધ્યમ નથી, પરંતુ સંબંધ અને વિશ્વાસ બાંધવાનો એક મજબૂત ઉપાય છે. જ્યારે નેતા સાંભળવાની કુશળતા, સમજદારી અને સહાનુભૂતિ સાથે સંવાદ કરે છે, ત્યારે તે અન્ય લોકોની સમસ્યાઓ અને વિચારોને સમજી શકે છે.સંચાર કૌશલ્યમાં મહત્વપૂર્ણ ઘટકોમાં સ્પષ્ટતા, સકારાત્મક ભાષાનો ઉપયોગ, અભિપ્રેરણા, મૌખિક અને લખિત સંવાદ, અને સંવેદનશીલ સાંભળવાની ક્ષમતા શામેલ છે. આ ગુણના અભાવમાં ગેરસમજ, ખોટી અપેક્ષા અને કાર્યક્ષમતા હ્રાસ પામે છે, જ્યારે પ્રભાવી સંચાર જૂથ માં એકતા, સહકાર અને કાર્યક્ષમતા વધારવામાં મદદ કરે છે.નેતા માટે સંચાર કૌશલ્ય એ માત્ર સૂચનાઓ આપવાનો માધ્યમ નથી, પરંતુ પ્રેરણા આપવાની અને સંબંધ મજબૂત કરવાની શક્તિ પણ છે. આ ગુણ વિકાસ દ્વારા નેતા ટકાઉ, અસરકારક અને વિશ્વસનીય બની શકે છે.સંચાર કૌશલ્ય નેતૃત્વનો આધાર છે, જે માહિતી, ભાવનાઓ અને દૃષ્ટિને અસરકારક રીતે લોકો સુધી પહોંચાડવામાં સહાય કરે છે. તે નિભાવ, વિશ્વસનીયતા, સહકાર અને પ્રેરણાને મજબૂત બનાવે છે, અને નેતૃત્વની ગુણવત્તાને ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચાડે છે.

- **નિષ્કર્ષ**

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ જીવનના દરેક ક્ષેત્ર માટે માર્ગદર્શન આપતો સર્વકાલીન ગ્રંથ છે. તેમાં દર્શાવાયેલ નેતૃત્વ આધ્યાત્મિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, નૈતિક મૂલ્યો અને આત્મજ્ઞાન પર આધારિત છે. ગીતા અનુસાર સારો નેતા તે છે જે નિષ્કામ ભાવથી પોતાના કર્તવ્યોનું પાલન કરે અને ફળની ચિંતા કર્યા વિના કાર્યમાં નિષ્ઠા જાળવે. ગીતા "નિષ્કામ કર્મયોગ" પર ભાર મૂકે છે, જે અનુસાર નેતાએ પોતાના સ્વાર્થને પાછળ મૂકી સમૂહ અને સમાજના હિત માટે કાર્ય કરવું

https://www.gapbhasha.org/

જોઈએ. આ અભિગમ નેતૃત્વમાં વિશ્વાસ અને પ્રતિષ્ઠા ઉભી કરે છે. જ્યારે નેતા ફળની આશા વિના કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે વધુ નિષ્પક્ષ અને અસરકારક બને છે, અને તેના અનુયાયીઓમાં પ્રેરણા અને સમર્પણ વધે છે.આત્મજ્ઞાન અને આત્મનિયંત્રણ પણ ગીતા મુજબ નેતૃત્વના મુખ્ય આધાર છે. એક સશક્ત નેતા પોતાના મન, ભાવનાઓ અને ઇચ્છાઓ પર નિયંત્રણ રાખે છે, જેના કારણે તે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓમાં પણ શાંતિપૂર્વક અને સમજદારીપૂર્વક નિર્ણય લઈ શકે છે. આ ગુણ નેતાને સ્થિરતા અને વિશ્વસનીયતા આપે છે, જે જૂથ માટે પ્રેરણારૂપ બને છે.ગીતા નિર્ણયક્ષમતાને પણ મહત્વ આપે છે. સારો નેતા પરિસ્થિતિઓનું યોગ્ય વિશ્લેષણ કરીને સમયસર અને ન્યાયપૂર્ણ નિર્ણય લે છે. વિલંબિત અથવા ખોટા નિર્ણયોથી જૂથ ની કાર્યક્ષમતા પર નકારાત્મક અસર પડે છે. તેથી, સંકટ સમયે શાંત રહી યોગ્ય નિર્ણય લેવો નેતૃત્વની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે.સમત્વભાવ ગીતા મુજબ નેતૃત્વનું કેન્દ્રિય તત્વ છે. સફળતા-નિષ્ફળતા, લાભ-નુકસાન અથવા સન્માન-અપમાન જેવી પરિસ્થિતિઓમાં સમાન અભિગમ રાખવો જોઈએ. આ ગુણ નેતાને નિર્વિકાર અને ન્યાયી બનાવે છે, જે જૂથ માં વિશ્વાસ અને સહકાર વધારવામાં મદદ કરે છે.પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા પણ નેતૃત્વમાં મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રેરક નેતા પોતાના વર્તન, મૂલ્યો અને દૃષ્ટિ દ્વારા અનુયાયીઓને પ્રભાવિત કરે છે. સંવાદ, સહાનુભૂતિ અને સહયોગ દ્વારા તે જૂથ ના સભ્યોમાં ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસ જગાવે છે, જેના પરિણામે કાર્યક્ષમતા વધે છે.જ્ઞાન અને વિવેક ગીતા મુજબ સફળ નેતૃત્વ માટે અનિવાર્ય છે. જ્ઞાન નેતાને પરિસ્થિતિ સમજવામાં મદદ કરે છે, જ્યારે વિવેક તેને યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં માર્ગદર્શન આપે છે. આ બંને ગુણો સાથે નેતા સ્થિર, વિશ્વસનીય અને પ્રભાવશાળી બને છે.અંતમાં, ગીતા દર્શાવે છે કે આદર્શ નેતૃત્વમાં નૈતિકતા, નિષ્કામતા, સમત્વભાવ, આત્મનિયંત્રણ અને પ્રેરણાદાયિતા જેવા બધા ગુણોનું સંયોજન જરૂરી છે. આ પ્રકારનું નેતૃત્વ આધુનિક સમયમાં પણ મેનેજમેન્ટ, શિક્ષણ અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ખૂબ પ્રાસંગિક છે. ગીતા પ્રેરિત નેતા પોતાના સ્વાર્થને પછાડી સમાજના હિત માટે કાર્ય કરે છે અને સમૂહને સફળતા તરફ દોરી જાય છે.

સંદર્ભસૂચી

- ભક્તિવેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદ, એ. સી. (1986). *ભગવદ્-ગીતા એઝ ઇટ ઇઝ.* ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ.
- ઈશ્વરન, એક્નાથ. (2007). *ભગવદ્ ગીતા* (2મી આવૃત્તિ). નિલગિરી પ્રેસ.
- પાંડે, એ. (2017). *ભગવદ્ ગીતા માં નૈતિક નેતૃત્વ.* ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ એથિક્સ, 12(1), 23–30.
- શર્મા, એ. (2013). *ભગવદ્ ગીતા માંથી નેતૃત્વના પાઠ.* જર્નલ ઓફ મેનેજમેન્ટ સ્ટડીઝ, 45(3), 112–125.
- ચિનમયાનંદ, એ. કે. (2002). *ધ હોળી ગીતા.* સેન્ટ્રલ ચિનમયા મિશન ટ્રસ્ટ.
- કુમાર, એસ., અને રાવ, પી. (2018). *ભગવદ્ ગીતા અને આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ: એક અભ્યાસ.* ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ રિસર્ચ ઇન મેનેજમેન્ટ, 6(2), 45–52.
- ગાંધી, એમ. કે. (2009). *ગાંધીજી અનુસાર ભગવદ્ ગીતા.* નોર્થ એટલાન્ટિક *બૂક્સ.*
- રાધાકૃષ્ણન, એસ. (1948). *ભગવદ્ ગીતા.* જ્યોર્જ એલેન એન્ડ અનવિન.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

બી.એડ્. કોલેજના તાલીમાર્થીઓનીમૂલ્યાભિમુખતાનો અભ્યાસ

ડો. કિશોર બી. ભટ્ટ

ઈ.ચા. આચાર્ય

શ્રીમતી લક્ષ્મીબેનએલ. કાકડીયાબી.એડ્. કોલેજ , ભાવનગર

સારાંશ

શિક્ષણના માધ્યમથી વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના સર્વાંગીણ વિકાસની સાથે જ રાષ્ટ્રના સામાજિક, સંસ્કૃતિક અને અધ્યાત્મિક વારસાનું યથાયોગ્ય જતન થાય છે. નવી પેઢીમાં પોતાની સંસ્કૃતિ પરત્વે આસ્થા અને નિષ્ઠાના પ્રગટીકરણ સાથે વિકાસયાત્રાને આગળ ધપાવવી હોય તો શિક્ષણનો આધાર સંસ્કૃતિ બનવી જોઈએ. શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ એ એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. જે રીતે વ્યક્તિની સમૃદ્ધિનો આધાર સંપતિ ગણાય છે તેવી જ રીતે સંસ્કૃતિની સમજૂતીનો આધાર શિક્ષણ છે. શિક્ષણ સ્વયં એક પ્રક્રિયા છે જે માનવીની સર્જનશક્તિ, ભાવાત્મક એકતા, અખંડિતા, સ્વાતંત્ર્ય, અભિવ્યક્તિ જેવા અનેક પરિબળોને આવરી લઈ સુસંવાદિત માનવગરિમાના વાહકોનું ઘડતર કરે છે.

આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં સંસ્કાર સિંચનની ઘોર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી રહી છે ત્યારે માર્ગ ભૂલેલી શિક્ષણયાત્રાને પુનઃ તેના મૂળ પથ પર લાવવા માટે શિક્ષણના આધાર તરીકે સંસ્કાર સિદ્ધાંતને લાગુ પડવો તે વર્તમાન સમયની આવશ્યકતા છે. શિક્ષણનો હેતુ માત્ર જ્ઞાનોપાર્જન અને બુદ્ધિના વિકાસ પૂરતો જ સીમિત બનાવી શકાય નહિ, પરંતુ બાળકોના નૈતિક ચારિત્ર્ય ઘડતર અને સંસ્કૃતિક વ્યક્તિત્વના નિર્માણની પ્રક્રિયાને પણ શિક્ષણવ્યવસ્થામાં જોતારવી રહી. વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વના સર્વાંગીણ વિકાસની ઝંખનાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સમાજ અને વિદ્યાલયોએ આગળ આવવું જોઈએ. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બી. એડ્ કોલેજના તાલિમાર્થીઓના ધાર્મિક મૂલ્યો, સામાજિક મૂલ્યો , લોકશાહી મૂલ્યો ,આર્થિક મૂલ્યો , કૌટુંબિક મૂલ્યો અને આરોગ્ય મૂલ્યો પર જાતિના આધારે સાર્થક તફાવતની માત્રા દ્વારા સાર્થકતા કક્ષાના આધારે પરિણામો અને તારણો શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૧.પ્રસ્તાવના

આજે વિશ્વમાં પ્રગતિ દિવસેનેદિવસેને વધતી ગઈ છે અને માનવી પોતાની ઉચ્ચ સિદ્ધિ મેળવવા ગમે તેવા કાર્ય કરવામાં સંકોચ અનુભવતો નથી ત્યારે હિંસા,અત્યાચાર , દાણચોરી, ગુન્હાઓનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે. આજે કોઈપણ વ્યક્તિ માટે ગમે તેવું ખરાબ કાર્ય કરવું એ સામાન્ય બાબત બની ગઈ છે. તેના માટે કોઈપણ કાર્ય પોતાની જરૂરિયાતોને સંતોષ આપવા માટે તે ગમે તેવા કાર્યો કરવા તૈયાર થઈ જાય ત્યારે પરિસ્થિતિ એવી સર્જાય છે કે એ માનવી ગમે ત્યારે આંતકવાદી કે ખરાબ વ્યક્તિ બનતા વાર નહી લાગે. શું આપણું શિક્ષણ આજ પ્રકારના વ્યક્તિઓ બનતા અટકાવી ન શકે?એટલે જો એક સફળ શિક્ષક જો પોતાના વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યો વિશેનું જ્ઞાન બાળપણથી જ આપતો આવે તો એ બાળક સારા –ખોટાનો ભેદ પારખતા શીખી જશે. આમ આ બાળક ધીરે ધીરે એક મૂલ્યવાન બનીને સમાજમાં બહાર આવશે. આ બાળકોનો તૈયાર કરવાવાળો એક એક શિક્ષક છે. ત્યારે આપણે એ તપાસવું અતિ આવશ્યક બની જાય છે કે ખુદ શિક્ષકમાં કેટલા અને ક્યા પ્રકારના મૂલ્યોનું સિંચન થયેલુ છે.

આમ , પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા શિક્ષકોની અંદર રહેલા મૂલ્યો જાણી શકાશે અને તેમના થકી જે યુવા ધન તૈયાર થવાનું છે તેના માટે આ સંશોધન પેપર ઉપયોગી નીવડી શકે તેમ છે.

૨.અભ્યાસનાહેતુઓ

મૂલ્યાભિમુખતાના સંદર્ભમાં બી.એડ્. ના તાલીમાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવો.

મૂલ્યાભિમુખતાનાબી.એડ્. ના તાલીમાર્થીઓની જાતિ પર અસર તપાસવી.

મૂલ્યાભિમુખતાના વિવિધ ઘટકોના સંદર્ભમાં તાલીમાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવો.

https://www.gapbhasha.org/

૩.ઉત્કલ્પનાઓ

૧. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના ધાર્મિક મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૨. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના સામાજિક મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૩. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના લોકશાહી મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૪. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના સૈદ્ધાંતિક મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૫. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના આર્થિક મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૬. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના જ્ઞાન અંગેનામૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૭. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓનાસુખાત્મકમૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૮. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના સત્તા મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૯. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના કૌટુંબિક મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

૧૦. બી.એડ્.નાતાલીમાર્થીઓના આરોગ્ય મૂલ્યો પ્રત્યે છોકરા અને છોકરીઓના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

૪.સંશોધન પદ્ધતિ

- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૫.વ્યાપવિશ્વ

- પ્રસ્તુત અભ્યાસ શ્રીમતી લક્ષ્મીબેનએલ. કાકડીયાબી.એડ્. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તાલીમાર્થીઓથીવ્યાપવિશ્વ બને છે.

૬.નિદર્શ

પ્રસ્તુત વ્યાપવિશ્વનું પ્રતિનિધિત્વ કરે તેવો જિલ્લાની નિદર્શ પસંદ કરવા માટે ભાવનગર જિલ્લાની શ્રીમતી લક્ષ્મીબેનએલ. કાકાડીયાબી.એડ્.કોલજની પસંદગી કરવામાં આવી જેમા ૨૫ છોકરા અને ૨૫ છોકરીઓ ઝુમખા પદ્ધતિ દ્વારા તાલીમાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ, પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં યાદ્દચ્છિક અને ઝુમખાપદ્દતિ એમ મિશ્ર પદ્દતિનો ઉપયોગ દ્વારા નિદર્શ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો.

૭.ઉપકરણ

બી. એડ.નાતાલીમાર્થીઓનીમૂલ્યાભિમુખતા જાણવા માટે ‘તમને શું લાગે છે?’એવા પ્રશ્ન વાળી ડો. જી. જી. નકુમ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ પ્રશ્નાવલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૮.માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન

અભ્યાસ દરેક ચલ મુજબ પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીનાઆધરે આવૃત્તિ વિતરણ તૈયાર કરી દરેકની સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન, પ્રમાણભૂત અને ક્રાંતિક ગુણોત્તર દ્વારા માહિતીનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

https://www.gapbhasha.org/

સારણી– ૧

બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓના મૂલ્યાભિમુખતાના સરાસરી પ્રમાણ વિચલન, ક્રાંતિક ગુણોત્તર અને સાર્થકતા કક્ષા

ક્રમ	ચલ	સંખ્યા (N)	સરાસરી (M)	પ્રમાણ વિચલન (S.D)	પ્રમાણ ભૂલ (OD)	ક્રાંતિક ગુણોત્તર (C.R)	સાર્થકતાની કક્ષા
૧	ધાર્મિક મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૨.૯૨	૩.૧૦૮	૦.૬૬૮	૩.૮૨	૦.૦૧
		૨૫	૧૦.૩૬	૨.૭૫૧			
૨	સામાજિક મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૩.૫૬	૨.૦૨૨	૦.૯૨૩	૧.૯૪	NS
		૨૫	૧૫.૩૬	૩.૪૬૨			
૩	લોકશાહિ મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૩.૩૨	૨.૫૭૭	૦.૮૭૩	૩.૦૬૯	૦.૦૦૧
		૨૫	૧૬.૦૦	૨.૪૮૩			
૪	સૈદ્ધાંતિક મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૨.૬૪	૩.૩૦૨	૦.૮૨૬	૦.૫૮	NS
		૨૫	૧૨.૧૬	૨.૬૦૮			
૫	આર્થિક મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૯.૫૬	૩.૬૭૫	૦.૭૦૭	૧.૧૩	NS
		૨૫	૧૦.૫૬	૨.૨૮૯			
૬	જ્ઞાન મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૩.૦૪	૨.૮૯૩	૦.૯૫૫	૦.૪૧૯	NS
		૨૫	૧૩.૪૪	૩.૬૧૮			
૭	સુખાત્મક મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૯.૪૮	૩.૨૫૪	૦.૮૭૨	૨.૫૬	૦.૦૫
		૨૫	૭.૨૪	૨.૭૧૨			
૮	સત્તા મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૮.૩૬	૩.૧૨૦	૦.૯૩૮	૦.૬૪	NS
		૨૫	૮.૯૬	૨.૫૦૭			
૯	કૌટુંબિક મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૪.૯૨	૩.૧૨૧	૧.૦૫૨	૧.૧૭૮	NS
		૨૫	૧૩.૬૮	૩.૨૯૪			
૧૦	આરોગ્ય મૂલ્યાભિમુખતા	૨૫	૧૨.૬૦	૨.૫૬૫	૦.૬૫૦	૦.૧૨૩	NS
		૨૫	૧૨.૫૨	૧.૯૩૯			

૧. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે ,છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની ધાર્મિક મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૨.૯૨ અને ૧૦.૩૬ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૩.૮૨ મળે છે. જે ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક છે. આથી, કહી શકાય છે કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા ધાર્મિક મૂલ્યાભિમુખતાની બાબતમાં વધારે જોવા મળે છે.

૨. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની સામાજિક મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૩.૫૬ અને ૧૫.૩૬ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૧.૯૪ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો છે. આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સામાજિક મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૩. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની લોકશાહી મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૩.૩૨ અને ૧૬.૦૦ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૩.૦૬૯ મળે છે. જે ૦.૦૧ કરતા ઓછો છે. આથી, કહી શકાય કે છોકરીતાલીમાર્થીઓ છોકરાતાલીમાર્થીઓ કરતા લોકશાહીમુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં વધારે જોવા મળે છે.

૪. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓનીસૌદર્યાત્મકમુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૨.૬૪ અને ૧૨.૧૬ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૦.૫૮ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો છે.

https://www.gapbhasha.org/

આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સામાજિક મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૫. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની આર્થિક મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૯.૫૬ અને ૧૦.૫૬ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૧.૧૩ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો જોવ મળે છે. આથી સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક નથી. આથી, કહી શકાય કે છોકરીતાલીમાર્થીઓ છોકરા તાલીમાર્થીઓ કરતા આર્થિક મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાંસમાન જોવા મળે છે.

૬. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની જ્ઞાન મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૩.૦૪ અને ૧૩.૪૪ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૦.૪૧૯ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો જોવા મળે છે. આથી સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક નથી. આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા જ્ઞાન મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૭. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓનીસુખાત્મકમુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૯.૪૮ અને ૭.૨૪ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૨.૫૬ મળે છે. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક છે. આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરીતાલીમાર્થીઓ કરતા સુખાત્મકમુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૮. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની સત્તા મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૮.૩૬ અને ૮.૯૬ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૦.૬૪ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો જોવા મળે છે. આથી સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક નથી. આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સત્તા મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૯. સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓની કૌટુંબિક મુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૪.૯૨ અને ૧૩.૬૮ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૧.૧૭૮ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો જોવા મળે છે. આથી સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક નથી. આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સત્તા મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૧૦.સારણી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે , છોકરા અને છોકરી તાલીમાર્થીઓનીઆરોગ્યમુલ્યાભિમુખતાની સરાસરી અનુક્રમે ૧૨.૬૦ અને ૧૨.૫૨ મળે છે. તેમની વચ્ચે ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૦.૧૨૩ મળે છે. જે ૧.૯૬ કરતા ઓછો જોવા મળે છે. આથી સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક નથી. આથી, કહી શકાય કે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા આરોગ્ય મુલ્યભિમુખતાની બાબતમાં સમાન જોવા મળે છે.

૯.તારણો

- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ ધાર્મિક મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા ધાર્મિક મૂલ્યની બાબતમાં વધારે હકારાત્મક છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ સામાજિક મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સામાજિક મૂલ્યની બાબતમાં સમાન છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ લોકશાહી મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરીતાલીમાર્થીઓ છોકરાતાલીમાર્થીઓ કરતા લોકશાહી મૂલ્યની બાબતમાં વધારે હકારાત્મક છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ સૌંદર્યાત્મક મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સૌંદર્યાત્મકમૂલ્યની બાબતમાં સમાન છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ આર્થિક મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા આર્થિક મૂલ્યની બાબતમાં સમાન છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ જ્ઞાન મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા જ્ઞાનમૂલ્યની બાબતમાં સમાન છે.

https://www.gapbhasha.org/

- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ સુખાત્મકમૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સુખાત્મકમૂલ્યની બાબતમાં વધારે હકારાત્મક છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ સત્તા મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા સત્તામૂલ્યની બાબતમાં સમાન છે.
- બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓ આરોગ્ય મૂલ્ય પ્રત્યે છોકરા તાલીમાર્થીઓ છોકરી તાલીમાર્થીઓ કરતા આરોગ્ય મૂલ્યની બાબતમાં સમાન છે.

૧૦.ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસ પરથી મૂલ્યાભિમુખતાના જે – જે ઘટકો પૈકી સામાજિક, સૌંદર્યાત્મક, આર્થિક , જ્ઞાન, સત્તા, કૌટુંબિક અને આરોગ્ય મૂલ્યોતાલીમાર્થીઓ છોકરા અને છોકરીઓમાં સમાન જોવા મળે છે. જ્યારે ધાર્મિક અને સુખાત્મકમૂલ્યોની બાબતમાં છોકરા તાલીમાર્થીઓ વધુ હકારાત્મક ધરાવે છે અને લોકશાહી મૂલ્યોમાં છોકરી તાલીમાર્થીઓ વધુ હકરાત્મક ધરાવે છે. આ માટે શિક્ષકો,આચાર્યો, વાલીઓ, સમાજનાઅગ્રણીઓ વ્યક્તિઓ, સાધુ – સંતો અને શિક્ષણનીતીઓ દ્વારા જો જોમૂલ્યાભિમુખતાની બાબતમાં વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓનો શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન મૂલ્યોનું સિંચન થઈ શકે. આ ઉપરાંત શિક્ષણકાર્ય કરે તો વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્યોનાઘટકોમાં ભિન્નતા આપવામાં ઘટાડો લાવી શકાય.

- **સંદર્ભસૂચિ**

[1] Shukla , Satish Prakash S.(2010). Education Psychology (Guj.) Aggarwal Principal and Techniques of Teaching and Learning – J. C. Agarwal Publication.
[2] …………………… . (2011) Excel – The Best way of Data Analysis (Guj.) Kshiti Principle and Techniques of Teaching and Learning – J. C. Agarwal Publication.
[3] Siddhu, K.S., (1990). Methodology of Research in Education. New Delhi: Sterling Publishers (P) Ltd.
[4] Shukla, S. P., Mehrotra, P. V. and Mehrotra, R.N. (1974). Elements of Educational Research, (Third Edition), (New Delhi: Allied Publishers Pvt. Ltd.)

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ભારતીય પરંપરામાં શિક્ષણ પ્રણાલી

(Education Systems in Indian Tradition)

અંતર્ગત

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) અને માધ્યમિક સ્તરે કૌશલ્ય સંવર્ધન કચ્છ જિલ્લાના વિદ્યાર્થીઓનો એક વિશ્લેષણાત્મક : અભ્યાસ

અભ્યાસક
પંકજ રાજગોર
એમ.એ એમ.એડ

માર્ગદર્શક શ્રી
ડો કૈલાશ નાંઢા સર
ડો એસ.ડી શેઠિયા કોલેજ
ઓફ એજ્યુકેશન મુંદરા

સારાંશ :

પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રનો મુખ્ય હેતુ ૨૧મી સદીના કૌશલ્યો)21st Century Skills) અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા)IKS) વચ્ચેના પૂરક સંબંધોને તપાસવાનો છે વર્તમાન વૈશ્વિક શૈક્ષણિક પરિદ્રશ્યમાં જ્યારે .NEP 2020 અમલી બની રહી છે, ત્યારે 'મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ-' એ માત્ર નૈતિકતા પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે કૌશલ્ય વિકાસનો પાયો છે કચ્છ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાઓના ડેટા પર આધારિત આ અભ્યાસ . દર્શાવે છે કે ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિદ્યાર્થીઓની નિર્ણયશક્તિ અને સામાજિક નૈતિકતામાં હકારાત્મક .પરિવર્તન લાવે છે

૧. પ્રસ્તાવના :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા)Indian Knowledge System - IKS) એ વિશ્વની પ્રાચીનતમ અને સર્વગ્રાહી જ્ઞાન પદ્ધતિ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ)NEP 2020) માં ભારતીય મૂળભૂત જ્ઞાનને આધુનિક શિક્ષણ સાથે સાંકળવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કચ્છ જિલ્લો પોતાની ભૌગોલિક વિષમતા છતાં કલા, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાગત વિજ્ઞાનમાં સમૃદ્ધ છે. માધ્યમિક સ્તરના વિદ્યાર્થીઓમાં આ જ્ઞાન દ્વારા કૌશલ્ય સંવર્ધન)Skill Enhancement) કેવી રીતે કરી શકાય, તે આ સંશોધનનો મુખ્ય આધાર છે. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' (વિદ્યા તે છે જે મુક્તિ અપાવે (પ્રાચીન ભારતનું શિક્ષણ મોડેલ .ના ઉમદા આદર્શ પર આધારિત છે'માહિતી' કરતા 'રૂપાંતરણ' પર વધુ ભાર મૂકતું હતું આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ માનસિક તણાવ અને કૌશલ્યોના અભાવનો સામનો કરી રહ્યા . છે, ત્યારે ભારતીય પરંપરામાં રહેલા 'ચિંતન', 'મનન' અને 'યોગ' જેવા પાસાઓ અત્યંત પ્રસ્તુત બન્યા છે કચ્છ .

https://www.gapbhasha.org/

જિલ્લો, જે તેની ભૌગોલિક વિષમતા અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતા માટે જાણીતો છે, ત્યાં આ મૂલ્યોનું પ્રાયોગિક અમલીકરણ અનિવાર્ય છે.

૨. સંશોધનની જરૂરિયાત અને મહત્વ (Rationale of the Study)

વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલી ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકીયું જ્ઞાન આપે છે પરંતુ વ્યવહારુ કૌશલ્યોમાં પાછળ રાખે છે. કચ્છની વિશિષ્ટ હસ્તકલા, સ્થાપત્ય અને જળ વ્યવસ્થાપનની પરંપરાગત પદ્ધતિઓમાં આધુનિક એન્જિનિયરિંગ અને ડિઝાઇનના સિદ્ધાંતો છુપાયેલા છે. આ વારસાને જો શિક્ષણમાં વણવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીઓ માત્ર રોજગાર મેળવનારા નહીં પણ રોજગાર આપનારા બની શકે છે.

૩. સંશોધનના હેતુઓ :

માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં IKS ના તત્વોની હાજરી તપાસવી.
કચ્છની સ્થાનિક કળાઓ (જેમ કે અજરખ, ભરતકામ) અને વિજ્ઞાન વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવું.
વિદ્યાર્થીઓની કૌશલ્ય ક્ષમતા પર IKS આધારિત શિક્ષણની અસરોનો અભ્યાસ કરવો.

૪. સંશોધન પદ્ધતિ (Research Methodology)

સંશોધન પ્રકાર: વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક
નમૂના પસંદગી: કચ્છના વિવિધ તાલુકાઓમાંથી યાદચ્છિક પદ્ધતિએ પસંદ કરેલી ૧૦ માધ્યમિક શાળાઓના ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ.
માહિતી એકત્રીકરણ: પ્રશ્નાવલી અને નિષ્ણાત કારીગરો સાથેની મુલાકાત.

૫. વિશ્લેષણાત્મક ચર્ચા: IKS અને કૌશલ્યના પરિમાણો

IKS ના મુખ્ય સ્તંભો	સંબંધિત કૌશલ્યો)Skills)	કચ્છનું પ્રાયોગિક ઉદાહરણ
વાસ્તુ અને શિલ્પ	ડિઝાઇનિંગ, માપન, સંતુલન	ભુંગા નિર્માણ)Earthquake Resistant)
કૃષિ અને પશુપાલન	ઓર્ગેનિક ખેતી, ડેરી ટેકનોલોજી	બન્નીના પશુપાલકોનું પરંપરાગત જ્ઞાન
ગણિત અને ખગોળ	તાર્કિક ક્ષમતા, નેવિગેશન	સમુદ્રી ખેડૂતોનું ખગોળીય જ્ઞાન
લુપ્ત થતી કળાઓ	માર્કેટિંગ, ક્રિએટિવિટી	રોગાન આર્ટ અને વણાટકામ

૬. મુખ્ય તારણો (Key Findings)

કૌશલ્ય ગ્રેડ: જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પારિવારિક વ્યવસાય (IKS આધારિત) સાથે જોડાયેલા છે, તેમની પ્રાયોગિક સમજ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ કરતા ૨૫% વધુ જોવા મળી છે.
જાગૃતિનો અભાવ: ૬૦% વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે કચ્છની કલા મહાન છે, પરંતુ તેઓ તેને 'વિજ્ઞાન' કે 'કેરિયર' તરીકે જોતા નથી.
NEP નો પ્રભાવ: નવી નીતિના અમલીકરણ પછી શાળાઓમાં 'બેગલેસ ડે' દરમિયાન IKS પ્રવૃત્તિઓમાં વધારો થયો છે.

૭. ભલામણો અને સૂચનો (Policy Recommendations)

સ્થાનિક વિષયવસ્તુ: પાઠ્યપુસ્તકોમાં કચ્છના ઇતિહાસની સાથે તેની 'પરંપરાગત ટેકનોલોજી'નો સમાવેશ કરવો.
કારીગર-શિક્ષક જોડાણ: સ્થાનિક પદ્મશ્રી વિજેતા કે અનુભવી કારીગરોને 'કૌશલ્ય ગુરુ' તરીકે શાળાઓમાં આમંત્રિત કરવા.
IKS લેબ: દરેક તાલુકા મથકે એક એવી લેબ હોવી જોઈએ જ્યાં પ્રાચીન જ્ઞાન અને આધુનિક મશીનરીનો સમન્વય હોય.

https://www.gapbhasha.org/

૮. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

આ અભ્યાસ સાબિત કરે છે કે જો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને માત્ર ઇતિહાસ તરીકે નહીં પણ 'વ્યવહારુ કૌશલ્ય' તરીકે ભણાવવામાં આવે, તો કચ્છના વિદ્યાર્થીઓ વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધા કરી શકે છે. IKS એ શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવાની દિશામાં એક ક્રાંતિકારી કદમ છે.

૯. સંદર્ભ સૂચિ :

Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020. Government of India.
IKS Division, AICTE. (2022). Introduction to Indian Knowledge System.
Gazetteer of Kutch District. (Relevant Sections on Arts and Crafts).

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

परंपरा से आधुनिकता की ओर: आयुर्वेद और योग द्वारा समग्र स्वास्थ्य का निर्माण

- प्रो. (डा.) प्रीति जे. मैयानी[2]

प्रोफेसर, यूजीसी-एमएमटीटीसी विभाग, गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद

सार:

भारतीय ज्ञान परंपरा (Bharatiya Knowledge Systems–BKS) में स्वास्थ्य की अवधारणा अत्यंत व्यापक, संतुलित और समन्वित है। इसमें शरीर, मन और चेतना के बीच सामंजस्य को सर्वोच्च महत्व दिया गया है। यह दृष्टिकोण हमें आंतरिक शांति, मानसिक स्पष्टता और शारीरिक ऊर्जा का मार्ग दिखाता है।

आयुर्वेद एक 5,000 वर्ष पुरानी भारतीय प्राकृतिक चिकित्सा पद्धति है, जो शरीर, मन और आत्मा के समग्र कल्याण पर केंद्रित है। यह प्रत्येक व्यक्ति की अद्वितीय प्रकृति के अनुसार व्यक्तिगत देखभाल प्रदान करती है। यह संतुलित आहार, स्वस्थ दिनचर्या, पौष्टिक जड़ी-बूटियों और पंचकर्म जैसी शुद्धिकरण विधियों के माध्यम से शरीर की आंतरिक शक्ति को जागृत करती है। आयुर्वेद भारत और नेपाल में व्यापक रूप से प्रचलित है, और आयुष मंत्रालय इसका नियमित मार्गदर्शन करता है। आयुर्वेद और योग इस समग्र स्वास्थ्य दृष्टिकोण के दो प्रमुख स्तंभ हैं।

शोध पद्धति (Methodology): यह अध्ययन गुणात्मक, दार्शनिक एवं विश्लेषणात्मक पद्धति पर आधारित है। शोध में प्राचीन ग्रंथों (चरक संहिता, पतंजलि योगसूत्र, भगवद्गीता), समकालीन शोध अध्ययनों (वैश्विक पीयर-रिव्यू जर्नल्स), तथा नीतिगत दस्तावेजों (NEP 2020, WHO रिपोर्ट्स, AYUSH मार्गदर्शिका) का तुलनात्मक एवं विषयवस्तु विश्लेषण किया गया है। प्रस्तुत शोध-पत्र Concept → Theory → Comparison → Application → Policy → Conclusion के संरचित क्रम में आयुर्वेद एवं योग के एकीकृत स्वरूप का गहन विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

निष्कर्ष (Findings): अध्ययन के प्रमुख निष्कर्ष बताते हैं कि आयुर्वेद एवं योग का समन्वय एक अत्यंत प्रभावी, निवारक, सुलभ एवं टिकाऊ स्वास्थ्य मॉडल प्रस्तुत करता है। यह मॉडल समग्र स्वास्थ्य शिक्षा (Holistic Health Education) का सशक्त आधार बनता है, जहाँ हर व्यक्ति संतुलन, सजगता और आत्म-देखभाल को सहजता से अपना सकता है। यही भारतीय ज्ञान परंपरा की सबसे बड़ी देन है।

कुंजी शब्द: आयुर्वेद, समग्र स्वास्थ्य, भारतीय ज्ञान परंपरा, निवारक स्वास्थ्य, जीवनशैली रोग, योग, त्रिदोष, पंचकर्म, अष्टांग योग, चरक संहिता,योगः कर्मसु कौशलम्

https://www.gapbhasha.org/

प्रस्तावना:

"धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्॥" – यह प्राचीन सूत्र स्पष्ट करता है कि मानव जीवन के चारों पुरुषार्थ– धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष–की प्राप्ति का आधार 'आरोग्य' है। भारतीय ज्ञान परंपरा में स्वास्थ्य को केवल रोगों की अनुपस्थिति नहीं, बल्कि शरीर, मन और आत्मा के संतुलित समन्वय के रूप में समझा गया है। यह दृष्टिकोण व्यक्ति के समग्र विकास को केंद्र में रखता है, जहाँ शारीरिक सुदृढ़ता, मानसिक स्थिरता और आध्यात्मिक संतुलन एक-दूसरे के पूरक माने जाते हैं।

आधुनिक युग में जीवनशैली-जनित रोगों, मानसिक तनाव, अवसाद और असंतुलित दिनचर्या की बढ़ती प्रवृत्ति ने स्वास्थ्य की पारंपरिक अवधारणाओं को पुनः महत्वपूर्ण बना दिया है। मधुमेह, उच्च रक्तचाप, मोटापा और अनिद्रा जैसी समस्याएँ तेजी से फैल रही हैं, जो केवल शारीरिक ही नहीं, बल्कि मानसिक और सामाजिक स्तर पर भी प्रभाव डालती हैं। विश्व स्वास्थ्य संगठन स्वास्थ्य को शारीरिक, मानसिक और सामाजिक कल्याण की पूर्ण अवस्था के रूप में परिभाषित करता है, किन्तु व्यवहार में यह आदर्श अभी व्यापक रूप से लागू नहीं हो पाया है। वर्तमान चिकित्सा प्रणाली मुख्यतः रोगों के उपचार पर केंद्रित है, जिससे निवारक और समग्र स्वास्थ्य की अवधारणा अपेक्षाकृत उपेक्षित रह जाती है।

इस संदर्भ में आयुर्वेद और योग भारतीय ज्ञान परंपरा के ऐसे दो प्रमुख आधार हैं, जो स्वास्थ्य को समग्र दृष्टिकोण से समझने और अपनाने का मार्ग प्रदान करते हैं। आयुर्वेद "जीवन का विज्ञान" के रूप में व्यक्ति-विशिष्ट प्रकृति, संतुलित आहार, नियमित दिनचर्या और प्राकृतिक उपचार पद्धतियों पर बल देता है। दूसरी ओर, योग मन और चित्त के नियंत्रण के माध्यम से मानसिक शांति, एकाग्रता और आत्म-विकास का मार्ग प्रशस्त करता है।

भगवद्गीता में प्रतिपादित "योगः कर्मसु कौशलम्" का सिद्धांत जीवन में संतुलित, सजग और दक्ष आचरण की प्रेरणा देता है। प्रतिस्पर्धात्मक और परिणाम-केंद्रित वातावरण में यह दृष्टिकोण विशेष रूप से प्रासंगिक है, क्योंकि यह व्यक्ति को वर्तमान क्षण में एकाग्र होकर कार्य करने की दिशा में प्रेरित करता है, जिससे तनाव में कमी और कार्यकुशलता में वृद्धि होती है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 भी भारतीय ज्ञान परंपरा के पुनर्स्थापन पर बल देते हुए समग्र, मूल्य-आधारित और अनुभवात्मक शिक्षा को बढ़ावा देती है। इसमें आयुर्वेद और योग जैसे पारंपरिक ज्ञान-तंत्रों को आधुनिक शिक्षा से जोड़ने का प्रयास किया गया है।

अतः यह अध्ययन इस तथ्य को स्पष्ट करने का प्रयास करता है कि आयुर्वेद और योग केवल पारंपरिक पद्धतियाँ नहीं हैं, बल्कि एक वैज्ञानिक, अनुकूलनशील और समग्र स्वास्थ्य प्रणाली का निर्माण करते हैं, जो आधुनिक जीवन की जटिल चुनौतियों के समाधान में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं।

https://www.gapbhasha.org/

भारतीय ज्ञान परंपरा (IKS) का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

भारतीय ज्ञान परंपरा में योग प्राचीन और जीवनशैली है, जो शारीरिक, मानसिक और अध्यात्मिक विकास का मार्ग है। यह शिव से शुरू होकर वेद, उपनिषद, गीता, और पतंजलि योगसूत्र से आत्म-साक्षात्कार कराती है। योग का अर्थ है जोड़ना या समाधि, और महर्षि पतंजलि का योगसूत्र मूल ग्रंथ है। यह ध्यान, आसन, प्राणायाम से शरीर और मन को शुद्ध करता है, तनाव कम करता है, और आत्म-ज्ञान बढ़ाता है। योग भारतीय परंपरा का मूल्यवान हिस्सा है, जीवन जीने और मोक्ष का मार्ग है, जो 'षड्-दर्शन' का भी अभिन्न है। वेद, उपनिषद, गीता, आयुर्वेद और योग ने मानव जीवन के सभी पहलुओं का अध्ययन किया है। आयुर्वेद का विकास वैदिक काल में हुआ, जिसमें चिकित्सा का वर्णन है।

चरक संहिता आयुर्वेद का एक प्रमुख आधारभूत ग्रंथ है, जिसे आचार्य चरक (लगभग 1वीं शताब्दी CE) से जोड़ा जाता है, हालांकि यह मूलतः ऋषि आत्रेय के शिष्य अग्निवेश के ग्रंथ का संशोधित रूप है, जिसे बाद में दृढ़बला द्वारा पूर्ण किया गया। यह ग्रंथ आयुर्वेद के "त्रयी" ग्रंथों में से एक है, जिसमें 8 स्थान (Sthanas) तथा 120 अध्याय हैं, जिनमें शरीर रचना, शरीर क्रिया, रोग निदान, चिकित्सा, औषधि विज्ञान और विष विज्ञान का विस्तृत वर्णन मिलता है। चरक संहिता में त्रिदोष सिद्धांत–वात, पित्त, कफ–के संतुलन पर विशेष बल दिया गया है। यह आयुर्वेद के सबसे मौलिक और प्राचीन संस्कृत ग्रंथों में से एक है, और इसे आचार्य चरक को इसका रचनाकार माना जाता है। यह चिकित्सा विज्ञान का एक संपूर्ण मार्गदर्शक है, जो शरीर, मन और आत्मा को एकीकृत करके निदान, उपचार और समग्र स्वास्थ्य की गहरी समझ प्रदान करता है। इसे "आयुर्वेद का रत्न" माना जाता है, जो रोगों के निवारक एवं उपचारात्मक दोनों पहलुओं पर विशेष बल देता है। चरक संहिता आयुर्वेद का एक प्रमुख और आधारभूत ग्रंथ है, जिसे परंपरागत रूप से आचार्य चरक (लगभग पहली शताब्दी) से जोड़ा जाता है, लेकिन यह ऋषि आत्रेय के शिष्य अग्निवेश द्वारा रचित प्राचीन ग्रंथ का संशोधित एवं विकसित रूप है, जिसे बाद में दृढ़बला द्वारा पूर्ण किया गया। यह ग्रंथ अत्यंत सुव्यवस्थित संरचना में 8 स्थानों और लगभग 120 अध्यायों में विभाजित है, जिसमें शरीर रचना, शरीर क्रिया विज्ञान, रोग निदान, रोग पूर्वानुमान, चिकित्सा पद्धतियाँ तथा औषधि विज्ञान का विस्तृत वर्णन है। चरक संहिता की मूल अवधारणाओं में त्रिदोष सिद्धांत–वात, पित्त और कफ–के संतुलन को स्वास्थ्य का आधार माना गया है, और 'प्रज्ञापराध', अर्थात बुद्धि की भूल को रोगों का प्रमुख कारण माना गया है। यह ग्रंथ केवल चिकित्सा विज्ञान तक सीमित नहीं है, बल्कि इसमें वैद्य के नैतिक कर्तव्यों का भी विस्तार से वर्णन है, जिनमें रोगी की सहमति लेना, गोपनीयता बनाए रखना और करुणा के साथ उपचार करना शामिल है। संरचनात्मक दृष्टि से यह ग्रंथ आठ प्रमुख स्थानों में विभाजित है, जिनमें सूत्र स्थान में सामान्य सिद्धांत और आयुर्वेद का दर्शन वर्णित है, निदान स्थान में रोगों के कारण और पहचान की विधियाँ दी गई हैं, विमान स्थान में नैदानिक अध्ययन एवं औषधि निर्माण के सिद्धांतों का वर्णन है, जबकि शरीर स्थल में

https://www.gapbhasha.org/

शरीर रचना और भ्रूण विज्ञान की जानकारी मिलती है। विज्ञान की जानकारी मिलती है। इंद्रिय स्थान रोगों के पूर्वानुमान से संबंधित है, चिकित्सा स्थान में विभिन्न उपचार पद्धतियों का विस्तार है, कल्प स्थान औषधि निर्माण और विष विज्ञान पर केंद्रित है, तथा सिद्धि स्थान उपचार की सफलता और शरीर के शुद्धिकरण की प्रक्रियाओं का वर्णन करता है। इस प्रकार चरक संहिता, सुश्रुत संहिता के साथ, आयुर्वेद के प्रमुख ग्रंथों में से एक है और आज भी समग्र एवं वैज्ञानिक स्वास्थ्य प्रणाली के रूप में अत्यंत महत्वपूर्ण मानी जाती है।

यहाँ भारतीय ज्ञान परंपरा में योग के मुख्य पहलुओं का संक्षिप्त विवरण है:

I. **दार्शनिक आधार:** अर्थ: 'योग' शब्द संस्कृत की 'युज्' धातु से बना है, जिसका अर्थ है जोड़ना। आध्यात्मिक स्तर पर इसका अर्थ है 'जीवात्मा' का 'परमात्मा' से मिलन। आदियोगी: भारतीय परंपरा के अनुसार, भगवान शिव को 'आदियोगी' और 'आदिगुरु' माना जाता है, जिन्होंने सबसे पहले योग का ज्ञान सप्तऋषियों को दिया था। महर्षि पतंजलि: इन्होंने बिखरे हुए योग ज्ञान को 'योगसूत्र' के रूप में संकलित किया। उनके अनुसार योग की परिभाषा है– "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" (चित्त की वृत्तियों को रोकना ही योग है)

II. **योग के प्रमुख ग्रंथ और काल:** वैदिक काल: ऋग्वेद में योग का सबसे पुराना उल्लेख मिलता है, जहाँ मानसिक एकाग्रता और इंद्रिय नियंत्रण की बात कही गई है। उपनिषद: कठोपनिषद और श्वेताश्वतर उपनिषद जैसे ग्रंथों में योग के रहस्यों और ध्यान की विधियों का विस्तार से वर्णन है। श्रीमद्भगवद्गीता: भगवान कृष्ण ने योग की व्यापक व्याख्या की है और इसके तीन मुख्य मार्ग बताए हैं:

- कर्म योग: निस्वार्थ भाव से कर्म करना।
- भक्ति योग: ईश्वर के प्रति पूर्ण समर्पण।
- ज्ञान योग: विवेक और बुद्धि के माध्यम से सत्य को जानना।

III. अष्टांग योग (अष्ट-पथ): महर्षि पतंजलि ने योग के आठ अंग बताए हैं, जो सर्वांगीण विकास के लिए आवश्यक हैं:

1. यम (सामाजिक अनुशासन)
2. नियम (आत्म-अनुशासन)
3. आसन (शारीरिक मुद्रा)
4. प्राणायाम (श्वास नियंत्रण)
5. प्रत्याहार (इंद्रियों का अंतर्मुखी होना)
6. धारणा (एकाग्रता)

https://www.gapbhasha.org/

7. ध्यान (निरंतर चिंतन)

8. समाधि (परमानंद की अवस्था)

IV. जीवन का उद्देश्य: भारतीय परंपरा में योग का अंतिम लक्ष्य 'कैवल्य' (पूर्ण स्वतंत्रता) या 'मोक्ष' प्राप्त करना है। यह व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक स्तरों में संतुलन स्थापित कर उसे 'स्व' (Self) से परिचित कराता है। आज के समय (आधुनिक युग) में योग की यथार्थता (relevance) केवल धार्मिक या आध्यात्मिक नहीं, बल्कि वैज्ञानिक और व्यावहारिक भी हो गई है। आज की भागदौड़ भरी जिंदगी में योग एक विलासिता (luxury) नहीं, बल्कि एक अनिवार्य आवश्यकता बन गया है। आज के संदर्भ में इसकी यथार्थता को इन बिंदुओं से समझा जा सकता है:

1. **मानसिक स्वास्थ्य और तनाव प्रबंधन:** आज के समय में तनाव, चिंता और अवसाद सबसे बड़ी चुनौतियाँ हैं। योग की 'धारणा' और 'ध्यान' तकनीकें मस्तिष्क के 'कोर्टिसोल' (तनाव हार्मोन) को कम करती हैं और मानसिक शांति प्रदान करती हैं। यह केवल मन को शांत नहीं करता, बल्कि भावनात्मक संतुलन भी सिखाता है।

2. **जीवनशैली से जुड़ी बीमारियाँ:** बैठकर काम करने की संस्कृति के कारण मधुमेह, उच्च रक्तचाप और मोटापे जैसी बीमारियाँ आम हैं। यथार्थता: 'आसन' और 'प्राणायाम' शरीर के मेटाबॉलिज्म को ठीक रखते हैं और आंतरिक अंगों की कार्यक्षमता बढ़ाते हैं। आज चिकित्सा विज्ञान भी हृदय रोगों और रीढ़ की समस्याओं के लिए योग की सलाह देता है।

3. **एकाग्रता और कार्यक्षमता:** सूचनाओं की अधिकता के कारण आज 'अटेंशन स्पैन' (एकाग्रता की अवधि) कम हो गई है। यथार्थता: योग के अभ्यास से 'चित्त' की चंचलता कम होती है। छात्रों और पेशेवरों के लिए यह निर्णय लेने की क्षमता और रचनात्मकता बढ़ाने का सबसे प्रभावी साधन है।

4. **अनुशासन और नैतिक मूल्य:** आज के दौर में नैतिक मूल्यों में गिरावट देखी जा रही है। महर्षि पतंजलि के 'यम' (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह) और 'नियम' (शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वर प्रणिधान) आज भी एक स्वस्थ समाज के निर्माण के लिए उतने ही सटीक हैं जितने हजारों साल पहले थे।

5. **वैश्विक स्वीकार्यता:** योग अब केवल भारत तक सीमित नहीं है। 'अंतर्राष्ट्रीय योग दिवस' (21 जून) की शुरुआत इस बात का प्रमाण है कि पूरी दुनिया ने इसे 'समग्र स्वास्थ्य' के सर्वोत्तम मॉडल के रूप में स्वीकार किया है।किया है।

https://www.gapbhasha.org/

आज के समय में योग का अर्थ केवल 'हाथ-पैर हिलाना' नहीं है, बल्कि यह स्वयं के साथ जुड़ने का विज्ञान है। यह हमें सिखाता है कि बाहरी परिस्थितियों को बदले बिना भी हम आंतरिक रूप से शांत और सुखी कैसे रह सकते हैं। निक जीवन में योग को शामिल करने का अर्थ केवल सुबह एक घंटा योगाभ्यास करना नहीं है, बल्कि योग को अपनी जीवनशैली का हिस्सा बनाना है। भारतीय ज्ञान परंपरा के अनुसार, "योगः कर्मसु कौशलम्" (कर्मों में कुशलता ही योग है)। यहाँ दैनिक जीवन में योग को शामिल करने के कुछ व्यावहारिक और आसान तरीके दिए गए हैं:

1. **दिन की शुरुआत:** सजगता के साथ: ब्रह्म मुहूर्त या सूर्योदय: यदि संभव हो तो सूर्योदय के समय उठें। बिस्तर छोड़ते ही तुरंत फोन देखने के बजाय 2 मिनट शांत बैठें और अपनी सांसों को महसूस करें। सूक्ष्म व्यायाम: बिस्तर पर ही हाथों-पैरों की उंगलियों और गर्दन को धीरे-धीरे घुमाएं। इससे शरीर की जकड़न दूर होती है।

2. **कार्यस्थल पर योग:** रीढ़ की हड्डी सीधी रखें: काम के दौरान अपनी पीठ को सीधे रखें। सीधी रीढ़ ऊर्जा का प्रवाह बनाती है। 20-20-20 नियम: हर 20 मिनट बाद अपनी आंखों को 20 सेकंड आराम दें और 2-3 गहरी सांसें लें। कुर्सी पर योग: कुर्सी पर बैठकर 'स्कंध संचालन' और 'कटि चक्रासन' करें।

3. **भोजन के साथ योग:** मिताहार: योग परंपरा 'मिताहार' (संतुलित भोजन) की शिक्षा देती है। भोजन करते समय टीवी या मोबाइल न देखें, बल्कि भोजन का स्वाद और गंध पर ध्यान केंद्रित करें। वज्रासन: दोपहर या रात के भोजन के बाद 5-10 मिनट वज्रासन में बैठें। यह भोजन के पहले किया जाने वाला आसन है और पाचन में मददगार है।

4. **तनाव के समय:** प्राणायाम:मरी और अनुलोम-विलोम: जब भी गुस्सा आए या तनाव हो, तो 2-3 मिनट इनका अभ्यास करें। ये तंत्रिका तंत्र को शांत करते हैं।

5. **सामाजिक व्यवहार में योग:** यम और नियम का पालन: दिनभर झूठ न बोलें (सत्य), किसी का अहित न सोचें (अहिंसा) और प्रसन्न रहें (संतोष)। यह मन को शांत करता है।

6. **रात्रि विश्राम: योग निद्रा (Restorative Sleep):** शवासन/योग निद्रा: सोने से पहले शरीर को मानसिक रूप से ढीला छोड़ें। इसे 'योग निद्रा' कहा जाता है, जो गहरी और सुखद नींद लाती है। योग को बोझ न समझें। यदि एक घंटे नहीं ले सकते, तो 15-20 मिनट से शुरू करें। निरंतरता ही योग का मुख्य मंत्र है। का असली रहस्य है।

https://www.gapbhasha.org/

श्रीमद्भगवद्गीता के दूसरे अध्याय के 50वें श्लोक में कहा गया है– "योगः कर्मसु कौशलम्"। भारतीय ज्ञान परंपरा में यह सूत्र आधुनिक जीवन के लिए योग की सबसे व्यावहारिक परिभाषा देता है। इसका सरल अर्थ है: "कर्मों में कुशलता ही योग है।" यहाँ इस सूत्र की आज के संदर्भ में गहराई और यथार्थता दी गई है:

1. **परिणाम की चिंता के बिना एकाग्रता:** आज के समय में हम काम से ज्यादा उसके 'रिजल्ट' की चिंता करते हैं, जिससे तनाव पैदा होता है। योगिक व्याख्या: 'कुशलता' का अर्थ है अपने काम में 100% डूब जाना। जब आप फल की चिंता छोड़कर वर्तमान क्षण में पूरी शक्ति से कार्य करते हैं, तो वही 'योग' बन जाता है। इससे काम की गुणवत्ता (Quality) अपने आप बढ़ जाती है।

2. **ऊर्जा का सही प्रबंधन:** योगिक व्याख्या: एक कुशल व्यक्ति वह है जो न्यूनतम ऊर्जा खर्च करके अधिकतम परिणाम प्राप्त करे। जैसे एक योगी आसन में शरीर को थकाता नहीं बल्कि ऊर्जावान बनाता है, वैसे ही 'कर्मसु कौशलम्' हमें सिखाता है कि बिना 'बर्नआउट' (Burnout) हुए स्मार्ट वर्क कैसे करें।

3. **समत्व भाव:** इस श्लोक से ठीक पहले कृष्ण कहते हैं, "सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा" (सफलता और विफलता में समान रहना)। योगिक व्याख्या: कार्य के दौरान आने वाली बाधाओं या आलोचनाओं में अपना मानसिक संतुलन न खोना ही असली 'कौशल' (Skill) है। यदि आप हार में टूटते नहीं और जीत में अहंकारी नहीं होते, तो आप योग की स्थिति में हैं।

4. **कार्य का उद्देश्य: 'स्व' से 'सर्व' की ओर:** योगिक व्याख्या: केवल अपने स्वार्थ के लिए किया गया कार्य 'कौशल' नहीं है। जब आपका कार्य समाज या दूसरों के हित के लिए होता है (निष्काम कर्म), तो वह बंधन नहीं बनता। ऑफिस की फाइलें निपटाना हो या घर की सफाई, उसे एक 'सेवा' या 'अर्पण' की तरह करना ही योग है।

5. **मन और शरीर का समन्वय:** योगिक व्याख्या: अक्सर हमारा शरीर दफ्तर में होता है और मन कहीं और। यह 'अकुशल' कर्म है। जब आपकी बुद्धि, मन और इंद्रियाँ एक ही दिशा में कार्य करती हैं, तो वह 'कौशल' कहलाता है।

व्यावहारिक सुझाव: एक समय में एक काम (Single-tasking): मल्टीटास्किंग के बजाय एक काम पर पूरी चेतना लगाएँ। साक्षी भाव: काम करते समय बीच-बीच में अपनी सांसों पर ध्यान दें कि कहीं आप तनाव में तो नहीं हैं। प्रसन्नता: यदि आप अपने काम का आनंद ले रहे हैं, तो आप स्वतः ही 'योग' की स्थिति में हैं।

अध्ययन के उद्देश्य

https://www.gapbhasha.org/

इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य आयुर्वेद और योग के समन्वित स्वरूप का विश्लेषण करना है, ताकि समग्र स्वास्थ्य की अवधारणा को स्पष्ट किया जा सके। यह शोध इन दोनों प्रणालियों के सैद्धांतिक आधार, व्यावहारिक उपयोगिता तथा आधुनिक संदर्भ में उनकी प्रासंगिकता का मूल्यांकन करता है। साथ ही, यह अध्ययन यह समझने का प्रयास करता है कि आयुर्वेद और योग का एकीकृत प्रयोग निवारक, टिकाऊ और व्यक्तिगत स्वास्थ्य मॉडल के रूप में किस प्रकार कार्य करता है तथा स्वास्थ्य शिक्षा और नीति निर्माण में इसकी क्या भूमिका हो सकती है।

शोध प्रश्न

यह अध्ययन निम्नलिखित प्रश्नों पर केंद्रित है: क्या आयुर्वेद और योग का समन्वय समग्र स्वास्थ्य को प्रभावी रूप से सुदृढ़ कर सकता है? क्या यह मॉडल जीवनशैली-जनित रोगों की रोकथाम में सहायक है? क्या यह आधुनिक चिकित्सा प्रणाली का पूरक बन सकता है? परिकल्पना के रूप में यह माना गया है कि आयुर्वेद और योग का संयुक्त प्रयोग शारीरिक, मानसिक और सामाजिक स्वास्थ्य में महत्वपूर्ण सुधार लाता है तथा एक सुलभ, निवारक और टिकाऊ स्वास्थ्य मॉडल प्रदान करता है।

कार्यप्रणाली

यह अध्ययन गुणात्मक, दार्शनिक और विश्लेषणात्मक शोध पद्धति पर आधारित है, जिसमें आयुर्वेद और योग के एकीकृत स्वरूप का गहन अध्ययन किया गया है। शोध का स्वरूप अन्वेषणात्मक (exploratory) तथा वर्णनात्मक (descriptive) है, जिसका उद्देश्य पारंपरिक ज्ञान और आधुनिक स्वास्थ्य अवधारणाओं के बीच संबंध को समझना है। अध्ययन में डेटा संग्रह के लिए द्वितीयक स्रोतों का उपयोग किया गया है। प्राचीन ग्रंथों–जैसे चरक संहिता, सुश्रुत संहिता, पतंजलि योगसूत्र और भगवद्गीता–को प्राथमिक वैचारिक आधार के रूप में लिया गया है। इसके अतिरिक्त, समकालीन शोध पत्रों, पीयर-रिव्यू जर्नल्स, WHO रिपोर्ट्स, AYUSH मंत्रालय के दिशानिर्देशों तथा राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 जैसे नीतिगत दस्तावेजों का भी अध्ययन किया गया है। डेटा विश्लेषण के लिए विषयवस्तु विश्लेषण (content analysis) तथा तुलनात्मक विश्लेषण (comparative analysis) पद्धतियों का उपयोग किया गया है। इन विधियों के माध्यम से आयुर्वेद और योग के सिद्धांतों, अवधारणाओं और व्यावहारिक पहलुओं का तुलनात्मक अध्ययन किया गया। अध्ययन में thematic approach अपनाई गई, जिसके अंतर्गत प्रमुख विषयों–जैसे समग्र स्वास्थ्य, निवारक चिकित्सा, मानसिक संतुलन और जीवनशैली सुधार–को वर्गीकृत कर विश्लेषित किया गया। शोध का दृष्टिकोण अंतर्विषयी (interdisciplinary) है, जिसमें दर्शन, चिकित्सा विज्ञान और सार्वजनिक स्वास्थ्य को एकीकृत किया गया है। अध्ययन को Concept → Theory → Comparison → Application → Policy → Conclusion के क्रम में संरचित किया गया है, जिससे विषय

https://www.gapbhasha.org/

की स्पष्टता और तार्किक प्रवाह सुनिश्चित हो सके। हालाँकि, यह अध्ययन मुख्यतः सैद्धांतिक और द्वितीयक डेटा पर आधारित है, जिससे प्रत्यक्ष अनुभवजन्य (empirical) निष्कर्ष सीमित हो सकते हैं।

परिकल्पना परीक्षण एवं व्याख्या

साहित्य और विश्लेषण के आधार पर यह स्पष्ट होता है कि आयुर्वेद और योग का समन्वित प्रयोग समग्र स्वास्थ्य को सुदृढ़ करता है। उपलब्ध अध्ययनों से यह संकेत मिलता है कि योग मानसिक तनाव को कम करता है, जबकि आयुर्वेद शरीर के संतुलन को बनाए रखता है। इस प्रकार परिकल्पना को सैद्धांतिक रूप से समर्थन प्राप्त होता है, यद्यपि इसके लिए अधिक अनुभवजन्य शोध की आवश्यकता है।

डेटा विश्लेषण

संग्रहित डेटा का विश्लेषण विषयवस्तु और तुलनात्मक पद्धति के माध्यम से किया गया। विश्लेषण से यह स्पष्ट हुआ कि आयुर्वेद और योग दोनों समग्र स्वास्थ्य के विभिन्न आयामों को संबोधित करते हैं। आयुर्वेद शरीर की प्रकृति, त्रिदोष संतुलन और जीवनशैली पर बल देता है, जबकि योग मानसिक नियंत्रण, एकाग्रता औरत्म-विकास को प्रोत्साहित करता है। तुलनात्मक विश्लेषण से यह भी ज्ञात हुआ कि जहाँ आधुनिक चिकित्सा प्रणाली मुख्यतः रोग-उपचार पर केंद्रित है, वहीं आयुर्वेद और योग निवारक दृष्टिकोण अपनाते हैं। दोनों प्रणालियों का संयुक्त प्रभाव स्वास्थ्य के शारीरिक, मानसिक और सामाजिक पहलुओं को संतुलित करता है।

इस प्रकार डेटा विश्लेषण यह दर्शाता है कि आयुर्वेद और योग एक पूरक (complementary) संबंध स्थापित करते हैं, जो एक समग्र और संतुलित स्वास्थ्य मॉडल का निर्माण करता है।

निहितार्थ

यह अध्ययन स्वास्थ्य, शिक्षा और नीति-निर्माण के क्षेत्रों में महत्वपूर्ण योगदान प्रस्तुत करता है। स्वास्थ्य क्षेत्र में यह स्पष्ट करता है कि केवल उपचार-केंद्रित दृष्टिकोण पर्याप्त नहीं है, बल्कि निवारक एवं जीवनशैली-आधारित मॉडल को अपनाना अनिवार्य है। आयुर्वेद और योग का प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाओं में समावेश रोग-नियंत्रण के साथ-साथ स्वास्थ्य संवर्धन को सुदृढ़ करता है। शिक्षा के क्षेत्र में भारतीय ज्ञान परंपरा को पाठ्यक्रम में एकीकृत करना विद्यार्थियों के समग्र विकास, अनुशासन और मानसिक संतुलन को बढ़ावा देता है। नीतिगत स्तर पर AYUSH प्रणाली को सशक्त बनाकर आधुनिक चिकित्सा के साथ समन्वय स्थापित करना स्वास्थ्य सेवाओं की पहुँच, लागत-प्रभावशीलता और स्थायित्व में सुधार कर सकता है। सामाजिक स्तर पर यह दृष्टिकोण आत्म-देखभाल, जागरूकता और संतुलित जीवनशैली को प्रोत्साहित करता है, जिससे स्वस्थ और सशक्त समाज का निर्माण संभव होता है।

https://www.gapbhasha.org/

निष्कर्ष एवं चर्चा

अध्ययन से स्पष्ट होता है कि आयुर्वेद और योग का समन्वय एक प्रभावी समग्र स्वास्थ्य मॉडल प्रस्तुत करता है, जो शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक संतुलन को सुदृढ़ करता है। आयुर्वेद शरीर के आंतरिक संतुलन, आहार और दिनचर्या पर केंद्रित है, जबकि योग मानसिक नियंत्रण, एकाग्रता और आत्म-विकास को विकसित करता है। आधुनिक जीवनशैली-जनित रोगों की बढ़ती प्रवृत्ति यह दर्शाती है कि केवल उपचारात्मक दृष्टिकोण पर्याप्त नहीं है, जिससे निवारक मॉडल की आवश्यकता स्पष्ट होती है। योग तनाव, चिंता और अवसाद के नियंत्रण में सहायक सिद्ध होता है, जबकि आयुर्वेद संतुलित जीवनशैली के माध्यम से स्वास्थ्य संरक्षण सुनिश्चित करता है।

इसके अतिरिक्त, दोनों प्रणालियाँ व्यक्तिगत स्वास्थ्य की अवधारणा को सुदृढ़ करती हैं, जो आधुनिक personalized medicine के सिद्धांतों के अनुरूप है। WHO, AYUSH और NEP 2020 जैसी नीतिगत पहलें इस समन्वित दृष्टिकोण की प्रासंगिकता को और अधिक पुष्ट करती हैं। इस प्रकार, आयुर्वेद और योग का एकीकरण पारंपरिक ज्ञान और आधुनिक स्वास्थ्य विज्ञान के बीच एक सशक्त सेतु के रूप में उभरता है, जो वर्तमान स्वास्थ्य चुनौतियों के समाधान हेतु एक व्यावहारिक और वैज्ञानिक आधार प्रदान करता है।

संदर्भ:

Field, T. (2011). योग पर नैदानिक अनुसंधान समीक्षा. पत्रिका: *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 17(1), पृ. 1-8.

Iyengar, B. K. S. (2001). *योग पर प्रकाश*. प्रकाशक: HarperCollins.

Ministry of Education. (2020). *राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020*. प्रकाशक: Government of India.

Sharma, P. V. (2014). *चरक संहिता*. प्रकाशक: Chaukhambha Orientalia.

World Health Organization. (2013). *परंपरागत चिकित्सा रणनीति 2014-2023*. प्रकाशक: WHO Press.

World Health Organization. (2023). *असंचारी रोग प्रगति प्रतिवेदन*. प्रकाशक: WHO.

Patanjali. (2002). *पतंजलि योगसूत्र*. प्रकाशक: Integral Yoga Publications.

Taimni, I. K. (1961). *योग का विज्ञान*. प्रकाशक: The Theosophical Publishing House.

Telles, S., Singh, N., & Balkrishna, A. (2016). स्वास्थ्य एवं रोग में योग की भूमिका. पत्रिका: *International Journal of Yoga*, 9(1), पृ. 1-2.

Bhushan, P., Kalpana, J., & Arvind, C. (2005). मानव जनसंख्या का वर्गीकरण. पत्रिका: *Journal of Ayurveda & Integrative Medicine*, 1(1), पृ. 20-27.

Sharma, H., Chandola, H. M., Singh, G., & Basisht, G. (2007). स्वास्थ्य सेवाओं में आयुर्वेद का उपयोग. पत्रिका: *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 4(4), पृ. 437-442.

Patwardhan, B., Warude, D., Pushpangadan, P., & Bhatt, N. (2005). आयुर्वेद एवं पारंपरिक चिकित्सा का तुलनात्मक अध्ययन. पत्रिका: *Journal of Ethnopharmacology*, 100(1-2), पृ. 50-52.

Narayanasamy, A. (2010). आध्यात्मिकता एवं समग्र स्वास्थ्य. पत्रिका: *British Journal of Nursing*, 19(12), पृ. 1-6.

Alternative and Complementary Medicine, 11(1), पृ. 189-201.

Singh, R. H. (2001). आयुर्वेद का वैज्ञानिक आधार. पत्रिका: *Journal of Ayurveda & Integrative Medicine*, 1(2), पृ. 65-66.

Dash, B., & Sharma, B. K. (1997). *चरक संहिता (अनूदित संस्करण)*. प्रकाशक: Chowkhamba Sanskrit Series.

Ministry of AYUSH. (2021). *आयुष दिशा-निर्देश*. प्रकाशक: Government of India.

https://www.gapbhasha.org/